

С (карачаев) 2

270

кар. 1290

Дотдуланы Хыйса

ДЖАШЛЫКЪНЫ ДЖОЛУНДА

**Дотдуланы
Хыйса**

ДЖАШЛЫКЪНЫ ДЖОЛУНДА

Повесть

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1972

БИРИНЧИ БАШЫ

Кюнорта. Анда-санда аязчыкъ уруб, юйню аллында тизилген субай бусакъ терекчиклени чапракъларын шыбырдатады. Школну джолгъа ачылыб тургъан терезелеринден бѣлюне-бѣлюне джарыкъ тауушла чыгъадыла: бююн орта школну бошагъанланы ахыр экзаменилери эди. Бир кесекден устазлары алларында, къолуна гокка хансланы алыб, аны ызындан да сохта-ла, чыммакъ кийиниб, эшикке тѣгюлдюле.

Бети джарыб, таукел ышара, Екатерина Васильевна сохталагъа къараб айтды:

— Энди школну бошадыгъыз, барыгъыз да солугъуз. Ингирде уа джети сагъатда джыйылырсыз.

Къараб-къарагъынчы ингир болду. Орамланы шыбыла чыракъла джарытадыла. Шахарны шошлугъун чайыр джолда, чепкен сокъгъанча, къызыу-къызыу озгъан машинала бузадыла. Ингирги салкъын хауа санларынгы дженгил этеди. Кийиниб бошаб, Азрет эшикке чыгъаргъа тебреб, сагъатына къарагъанлай, эгечи Шерифат анга:

— Галстугунгу ары тюзет! Он джылны окъугъанында да, аллай бирни билалмаймыса?.. — деди.

Азрет эгечине «энди уа не айтады, арабин» — деб сымарлаб къараб туруб, джукъ айтмазлыгъын таныгъанында, тамагъын ариулай, ышарыб, къара галстук акъ кёлекни джабхычыннан тайгъанын эслеб, кюзгюге къараб, тюзетди. Эгечи Азретден эки джыл уллу болгъанлыгъына, аузуна юретиб, къозургъа бек сюеди. Гитчеликден бирге окъуб башласала да, Азрет ауруб, бир джылны орнунда къалгъаны себебли, Шерифат школну алгъа бошаб, бусагъатда устазла хазырлагъан институтда окъуйду. Ол юйге келген сагъатында Азретни юйде кёрмесе, «къайдады?» — деб, джокълаб, сора къарнашыны окъууундан хапар билсе, алай соругъады...

Азрет, галстугун тюзетиб бошаб, эки кьолун сыртына чалышдыра, кесин джыллыгъы келген адамгъа ушатыб, белин да аз муккур эте, юйню бир мюйюшюнден бир мюйюшюне чахаласха барыб тебреди. Печни аллында сауут джууа тургъан эгечи, къарнашыны кыскыныкга киргенинден кёз алмай, аны таба айланыб:

— Кеч этме, барлыкъ эсенг! Аллай бир дыббылыгъы болуб иги тургъанса эндиге дери, — деб ышарды.

«Мени селеке эте болур дейме?» — деб, Азретни кёлюне алай келе, кьош къашларын тюйюб, дугъум кёзлерин джума, кесин хыны тюрсюнге киргизирге кюреше, эгечине мангылайы бла къарады. Сора бир кесекден, эки кьолун джан сюеклерине сала, аякъ тауушла эштиб, бети джарыб, кёзлерин эшикге чыракъ ийди. Эшик ачылыб, тереп солуй, алгъы бурун Аскер, аны ызындан Сапар, эм артларында Олег кирдиле. Джашла Шерифатны кьолун тутуб бошагъанлай, ич юйден Азретни анасы кирди. Джашлагъа къараб, ышара айтды:

— Хай-хай-хай, бу газ-газла къайдан чыкъдыгъыз? Къайры тебрегенсиз?

Аскер, кзулагыны учуна дери кызара, джууаб этди:

— Бюгече школгъа барлыкъбыз... Ингирге...

Байдымат, нени эсе да эсине тюшюрюб, айталмай къалама, деб кюркыгъанча, гузаба айтды:

— Игиди, джаным, игиди. Барыгъыз. Энди биреригиз бирер адам болдугъуз...

Байдыматны сёлзлерине махтанганча, төртюсю да, башларын ёрге тута, кызарыб, актырын чыкдыла. Азретни эшикни джаба туруб, ызына айланыб, Шерифат-ха тилин чыгаргъанын анасы эслеб:

— Оу, тели кёреме сен алкын, джашчык, — дегени бла Шерифатны кюлген тауушу кзулагына бирден чалыша, кеси аллына ышара, къарангыда джашланы ызыларындан джетиб, кшошуду.

Школну кенг терезелеринден джарык уруб, кирпич-леринги ккакыгъанынг сайын узун джилтинле чачыладыла.

Джашла ичгери киргенлей, бирге окыугъан негер-лери быланы алларына чыгыб:

— Келигиз, башланады — деб гузабалатдыла.

Джашла, кызла да таш басхычны тапхырларындан кызыу-кызыу атлаб, башына чыкдыла.

Шемшер столну юсюне кызыл джабыу джайылыб, юсюнде тюрлю-тюрлю гокка кёзюнгю алдайдыла. Мычымайын школну директору Иван Григорьевич, аны ызындан устазла столну катына келдиле. Джыйылгъан-ла шум болуб, ёрге турдула. Иван Григорьевич бир кесекден, ышаргъанын тыялмай, айтды:

— Ма, сизни ашыгыб тургъан кюнюгюз къараб-къарагъынчы джетди. Барыгъыз да экзаменлеригизни

иги бердигиз. Биз бек кѳууанабыз, сиз да кѳууана болурсуз... Олтуругѳуз.

Сохтала олтургѳандан сора:

— Энди кѳресиз, — деб башлады директор сѳзюн.

— Бюгюн сиз школну бошаб, тюз уллу джолну ортасына чыгъасыз. Алайдан хар биригиз бирер джары чачыллыкъсыз: окѳургѳа, ишлерге... Школ сизге туугъан юйюгюзча болгъанды, устазларыгъыз а — ата-аналача. Бек ариу ангылайма, сизни школдан кетерге кѳзюгюз къыймагъанын, алай а сиз энди сабийликден чыкъгъансыз, къаныгъыз аллына уруб, бишген заманыгъызды...

Джырда да айтыла шойду да: «сабийлигибизни багъалы кѳрюр ючюн, андан ѳмюрлюкге айырылыргѳа керекди», — деб. Адам уллу болса, сабийлик чагъын балсытыб тюшюреди эсине. Джашагъан джашауунгда халкыгѳа джараргѳа керекди, хар бир атламынгы таймаздан ѳлчелеб: «тюзмю этеме?» — деб кесинге сорсанг, «тюздю», — деген джууабны эштирча.

Барыгъыз да орта билим алгъансыз. Къайда джюрюсегиз да: иште, окѳууда — школугѳузу унутмагъыз, аны сыйын мийикде тутугѳуз. Аллыгъызда къыйын заглагѳа тюбесегиз, къол джуумагъыз, Павел Корчагин джол устагъыз болсун! — деб, хурджунундан къол джаулугъун ала, джыйылгъанлагѳа «мени кѳлжюмю тюз айырдыламы экен?» — дегенча, джити къарай, мангылайында чирчик-чирчик чыкъгъан терин сюртдю. Дагъыда неге эсе да ангарыла:

— Кѳлжюгюзде тутхан ашхы муратларыгъызгѳа джетигиз, — деди.

Джыйылгъанла бир аууздан: «Сау болугѳуз!» — деб кочлю харс урдула.

Андан сора талай устаз эм сохтала сѳлешдиле.

Классны тамадасы «джарым сагъатдан концерт бол-
лукъду», — деб билдирди. Джашла, кызла джер-джер-
де коридорда джоппу джыйылыб, уллу лахор барады.
Шапалыкъ этген кызла, акъ хоталары джел-джел эте,
къолларында табакълары бла, хант юйге гузаба джю-
рюйдюле.

Концерт башланды. Концертни бардыручу классны
комсоргу Сапаргъа Валя не эсе да шыбырдаб, эки къо-
лун бир бири юсюне салыб, сир къатды. Олег къобуз-
ну тиеклерине джити къараб, бети кызарыб, джунчу-
гъанын таныта, таянчакъ шиндикге олтуруб, хазыр бол-
ду. «Джаш хоншуланы джыры!» — деб, Сапар джабыу-
ну артына ташайды. Олег, ашыкъмайын, Валягъа къа-
тыб, джырны джарыкъ макъамын сокъду. Бир кесекден
Валя джырлаб башлады. Аны къонгурау ауазы, къу-
лакъланы сагъайта, джыйылгъанланы эслерин бёлдю.
Джырлаб бошаб энишге ийилгенлей, юйню ичин дауур-
дан алдыра, къол къакъдыла. Валя ашыгъыб джабыуну
ташасына кетгенликге, къол къагъыу кючлюден-кючлю
болгъан болмаса, сёл болмады. Сапар Валяны чакъы-
рыб келиб, къулагъына нелени эсе да шыбырдаб, ол-
тургъанлагъа айланыб айтды:

— «Старшина». Валя Подсвирова джырлайды.

Валя джырлаб бошагъандан сора, джырларгъа, теб-
серге уста Азрет чанчылды... Эм ахырында Пономарёв
Иван, къара шинли, орта бойлу, суюмлю джаш, «Кёл-
люнг джырласа» деген джырны джырлады. Концерт
бошалыб, барысы да ашарыкъ юйге кирдиле. Узун
столну юсюнде болмагъан зат джокъду: тюрлю-тюрлю
хантла, чагъыр шышала, джылтырауукъ мияла сауут-
ла... Была барысы да «келигиз, сизни сакълаб тура-
быз», дегенча, ариу халда тизилибдиле. Олтурдула. Ека-

терина Васильевна, рахат ёрге сюелиб, кесини сёзюн башлады:

— Не кюрешиб, сизден айырыллыгыбызгъа кесими ийнандыралмайма, алай болса да, эсигизде болсун: къайда болсагъыз да, биз сизни блабыз. Шохлукъ, тенглик тутарча болайыкъ! Къууанчыбыз кёб болсун!

Барысы да ёрге сюелиб, Екатерина Васильевнагъа разылыкъларын билдирди. Андан сора Азрет, уяла, ёрге туруб, быланы окъутхан устазлагъа алгъыш сёз айтды. Къарт устаз Азретни къучакълаб, уппа этиб, сёзлери тамагына тыгъыла айтды.

— Сау. болугъуз, мени къартлыгъымда сыйлы кёргенигиз ючюн! Джолугъуз кенг, ачыкъ болсун! Кёб джылланы джашагъыз!...

Олтургъанла кючлю къол къакъдыла. Бир-эки рюмка ичгенден сора, Екатерина Васильевна башчылыкъ этиб, бары да биргелей «Кёгюрчюнлени» джырладыла... Зухра бла Нина «Минги Тауну» созуб джырлаб, артын дженгил этгенлеринде, Аскер чартлаб чыгыб чанчылды.

Бир кесекден, энди тебсейик, деб, Екатерина Васильевна къолун кенг коридоргъа ачылгъан эшик таба узатханлай, барысы да чыгыб, шиндиклени къабыргъагъа кысыб, тебсерге джер ачдыла. Радиола согъулду. «Дунайны толкъунлары» хар кимни сабыр сагъыша бойсундургъанды. Къызла, джашла сюзюлюб тебсейдиле, бир-бирде, этеклери джел эте, урчукъча буруладыла. Аскер бла Азрет олтуруб, бир бирин кюдюре, сёлеше тургъанлай, Валя бла Зухра алларына сюслиб, кюлюмсюреб:

— Сиз а нек тебсемейсиз, къарт кишиле? — дедиле. Азрет, не аз да кёлю къалмай, джууаб этди: :

— Да, бизни бла киши тебсерге унамайды.

Зухра, уялгъандан бети кыызарыб, болушлукъ излегенча, бир джанына къарады. Накъырдачы Валя, джашланы тарбуууннга тыяргъа мурат эте:

— Игитда тебсемейди сизни бла киши, хар адамны самаркъау этиб барсагъыз. Къонакълача, олтуруб турмагъыз да тебсегиз, — деди.

Валяны къоймазлыгъын таныб, Аскер, асыу болалмай, амалсыз ёрге туруб, Валяны къолундан тутуб ортагъа чыкъды.

Азрет Зухраны бетине къараялмай, асыры уялгъандан, аякълары къалай баргъанын билмейди.

Кёргенле Азретге ышарыб, аны джунчугъанына сейирсинедиле. Не этиб кесин тебсерге джарашдыралмай, тер басды. Алай болгъанлыкъгъа, анга эришгенча, радиола да тохтамады. Эм артында, тегерек бурула барыб, радиоланы сокъдуруучу Сапаргъа кёз кысханлай, ол эрлай музыканы тохтатды. Беш минутдан Сапар, джан сюеклеге къолларын салыб, тебсерге хазырланыб, ёрге тургъанлагъа къараб:

— Тиширыу вальс, — деди. Сора «мени бла уа ким тебсерикди экен» дегенча, онг джанына айланыб къаргъанында, Екатерина Васильевна ышара тура эди... Та-лай кере вальсха баргъандан сора, директор:

— Яша, тартчы бир къобузунгу! — деб, сары шинли кёккёз джашха къарады. Яша, уллу къара къобузу къарынларын кере, бармакъларын кызыу-кызыу ойната, «Къачхы чапракъланы» сокъду. Къызла, джашла тири кымылдаб, фокстротха барадыла. Тебсеу да бир кесек сёл бола, кими ойнаргъа оюн юйге кире, кими джоппу джыйылыб, терезеге къабланыб, къуш-муш болдула.

Оюн юйню ичине кирсенг, кѳрмезлигинг джокъду. Эм алгъа ичине киргенни кѳзюне адам баш сурагъ ышарыб, тюбюнде да басма харифле бла: «Ышарман кирме!»— деген джазыу тюртюледи.

Юйню бир мюйюшюнде джашла, къызла джыйылыб, эки нарзан шишагъа къараб, Валя да, эштирамай къалама деб кѳркѳгъанча, къычырды:

— Ким алгъа ичиб бошаса, анга ѳч бериледи.

Аскер бла Сапар, Валяны буйругъу бла, шисаланы кѳлгъа алыб, суусаб болуб термилгенча, джугъ ичиб тебрелиле. Барысы да аладан кѳз алмай, къайсы алгъа тауусурукъду, деб къарайдыла. Аскер эрлай нарзан шисаны, бир мылысын да кѳймей, ауузуна къантарыб, терен солугъ, стол юсюне салды. «Саугъагъа» сарычач гинджичикни алыб, башха джерде оюнлагъа къараргъа бурулду. Къагъыт хызенчиклени башлары къысылыб, халы бла ѳрге тагъылыб, бир джашны да кѳзлерин байлаб, кѳлуна къыптыны бериб, «кес», деб ийгенлерине кѳзю джетди. Джаш хызенлеге джууукъ барыб, кѳлун аллына узата, къыпты бла халыны кесерге мурат этди, алай а хызенчикле бир-биринден къарыш чакълы узакъ болгъанлары себебли, таб ышанлайламай, хауада къыптыны ауузун джабды. Джыйылгъанланы кюкю басыб, дырын болдула; ол да, кѳзлерин тешгенлеринде, амалсыз ышара, бир джанына жанлады. «Къайда, мени кѳзлерими къысчыгъыз!» — деб, Аскер, кѳзлерин байлатыб, къыптыны кѳлуна таукел алды, алай болгъанлыкъгъа, ол да, биягъындагъы джашча, кесалмай, къыз, джаш да кюле тургъанлай, чамчы Сапар, Аскерни ачууланыб тургъанын эслеб, къатына келиб айтды:

— Бу сеннге суу тюлдю, мынга акъыл керекди. Бери къара, юрен джашдан, — деб кѳзлерин байлатыб, кѳ-

луна кыптыны алыб, акъырын ышанлаб, беш атламны аллына атлаб, кьолун узатханлай, кыптыны ауузуна хызенчик тагъылыб тургъан ингичге къара халы илиниб, олсагъат хызен джерге тюшдю.

Сапар хызенни ичин ачыб, джыйылгъанлагъа «тигим» этди. Тебсеб, ойнаб къурчлары къаннганла джоппу джыйылыб, джырларгъа кюреше, джартысы да олтуруб ушакъ этедиле.

Азрет терезени аллына келиб, неге эсе да сейирсине, къараб тургъанлай, Нина, Роза эм Олег къатына келдиле. «Школ къачан бошалады», — деб, тингкилди болуб тургъанлай, оджакъдан къурум тюшгенча, кюнлери кетиб къалгъанларына мыдах болуб, Азрет аланы келгенлерин эслеялмай, бир бѣлек заманны кесини сагъышына эси кетиб турду. Нина Азретни имбашына акъырын кьолун сала:

— Нек мыдахса? — деб сорду.

Илгениб уянганча, Азрет ызына бурулуб къарагъанында, ючюсю да сюелиб тура эдиле.

— Бош, кесим алай... — деб Азрет сагъышыны тюбюн табдырмады.

— Аллыбызда неге тюберигибизни, иги сагъан, бир билге эдик, — деб, Нина джумушакъ акъ кьолчуклары бир бирине ура, сабыр кѣзлерин Олерге къаратды.

— Джашау кѣргюзтюр, — деб, Роза сѣз кьошханында, Азрет къалын, джохар, бал бетли чачын онг кьолу бла ызына сылай:

— Аны уа тюз айтаса: кѣребиз, не болса да, — деди

— Айхай, бу ашыкъгъан этеди... билирге сюеди... бир тынгысыз адамды хариб, — деб, Олег Нинаны кѣргюзгенинде, ол да кыза кетиб:

— Джашауда чырт бир затха сейирсинмеген къу-

джур адамса: ангылаймыса, мен джашаргъа ашыкъгъан этеме? — деди.

— Ашыкъмасанг, боламыды? Тюз айтаса, бюгече болмаса, мен быллай алапат сёзле эшитмеген эдим, те-геран бир уллу оноучу сёлешсе, не билейим ансы...— деб Сапар бир джанларындан, ышара-ышара чыкъды.

— Къайда айланаса сен а? — деб Роза Сапаргъа къарагъанында:

— Да сиз кесигиз бир джерге джыйылгъансыз да, кишини да кёрюрге излемейсиз, — деб биягъы чамын бардырды. Ёмюрде да алайды. Сапарны, дерсин айтхан заманда болмаса, ётюрюк бла керти сёлешгенин билаллыкъ тюлсе. Ышара тургъанлай, бир керти затны айтса, анга киши ийнанмай:

«Биягъы Ходжа энтда бир таурухну айтады», — деб къоядыла. Азрет а андан башха тюрлюдю. Керексиз джерде ышармайды, кюлмейди, сёзню кёб суймейди. Эсине тюшгенни этмей къоймайды; аны этгинчи тынгы табмайды. Ол себебден болур анга «тынгысыз» атагъанлары да. Сабырлыгъына уа бютеу класс сейирсинеди. Роза Азретни сабырлыгъы, джумушакълыгъы, ачыкъ кёллюлюгю ючюн сюеди. Классда Сапар бла Азретни халал тенгле болгъанларына сейирсине, экигиз къалай джарашаласыз?—деб сорсала, Азрет тик джууаб этеди:

— Сиз аны адамыча билмейсиз. Чамчы болгъанлыгъына, ол халал, тенгликни туту билген иги джашды.

Коридорда адам иги огъуна чагъым болду: хант юйге кирир заман болгъан эди. Директор арт сёзюн айтыб бошагъандан сора, Азретни сёлеширге излегенин эслеб, Екатерина Васильевна:

— Уялма, Азрет, айтырынг бар эсе, — деди.

Директор да, анга шагъатлыкъ этгенча, Азрет таба

къараб, башын силкди. Ол ашыкъмай ёрге туруб, кирпичлерин терк къагъа айтды:

— Багъалы устазларыбыз, багъалы тенгле! Бюгюн сизден айырылгъаныбызгъа бек къыйналабыз... — андан ары джукъ айталмай, сёзю тамагъына тыгъылды. Бир кесекден, кесин къолгъа джыя: — Бизге окъургъа, ишлерге мадар берген къралыбызгъа бек разыбыз, сизге да — бизни ёсдюрген, билим берген устазла! Сизни къыйыныгъыз, билгеннге, уллу хазнады, биз аны ёмюрде унутурукъ тюлбюз! — деб, ол бошар-бошамаз, къол къагъа тургъанланы бир къауумуну кёзлерине джыламукъла урдула.

Ингир бошалыб, къызла сауутланы джыя тебрегелеринде, тангны атханына белги бере, джулдузла сёнгюб, гугурукъ къычыргъан тауушла бёлюне-бёлюне эшитиледи. Устазларын юйлерине ашырыб къайтыб, барысы да школларыны аллына келиб, бир кесекни анга къатханлай турдула. Да, не айтсанг да, школ — экинчи юйдю: билим бериб, адамгъа къошады хар кимни. Кёб ашхы сёз айтылды, аманны аты-чууу да джскъ эди. Ма алай болургъа керекди джашауда да! Ким биле эди бусагъатда къайсы бирини кёлюне не келгенни? Джашау уа дангыл тюзча тюлдю, толкъунлары ёхтем чайкъала, быланы хар бирин алгъа чакъыра эди. Булутсуз кёкде, мычымай, биринчи кюн таякъла къызарыб, кюн чыкъгъан джанында дуппурланы башларына тийдиде. Быланы къууанчларына къошулгъанча, «кюлюгюз, ойнагъыз, киригиз джашаугъа!» — дегенча, кюн къызарыб чыкъды.

— Ары къарагъыз, Минги Тау кёрюнеди — кюн иги боллукъду, — деб, Олег таула таба къолун узатды.

Мычымайын, къол тутушуб, тенгле чачылдыла.

Шерифат джууулган кийимлени эшик аллында кюрукъга джая турганлай, Аскерни «Азрет юйдемиди?», — деген тауушун эштиб, ызына терк бурулду.

— Кел, юйдеди.

Аскер уяла-уяла ичгери кирди. Азретни орунда китаб окъуй турганын эслеб:

— Алан, сен энтда турмагъанмыса? — деб сорду.

— Бир алапат китабды. Кёзюмю алалмайма, кел, олтур былайга, — деб столну къатында шиндикни кёргюзте, кийиниб тебреди. Бир кесекден Байдымат, суу джугъу кюллерын къарын джанджаурукъга сюрте, кирди.

— Нете айланаса, Аскер? — деди Байдымат, джашны уялганын эслеменча этиб.

— Не этерикбиз? Ма былай ишсиз-кючсюз болуб айланабыз.

Байдымат, Аскер да Азретча къалай этерге билмей айланганына къайгыра:

— Бош айланмагъыз. Мурукку этмей, не окъургъа, не ишлерге джарашыргъа керексиз. Джашчыкъ да, сен да бирге болсагъыз, иги боллукъ эди. Алай этигиз, марджа, бирге болугъуз, — деди.

Аскер аягыны учуна тик къараб, хар сёзюн базманда чекгенча, сабыр айта:

— Шахарда кёб мекам ишленеди, аланы бирине барыб ишлесек да, не боллукъду бизге? — деди.

— Эшта-эшта, сиз аллай кыйын иште ишлеялмазсыз—чыныкмагъансыз алкын, — деб, Байдымат разы болмагъанын билдирди.

— Анам, сора аны не кыйынлыгы барды? Бир адам этгенни биз да эталлыкбыз, тюз айтады Аскер,— деб, эки къара кёзюн анасына къаратыб, не айтырыкды дегенча, джууаб сакълады.

— Кесигиз сюйген болсун: мен, чынты, кыйналасыз деб айтама, ансы... — деб, Байдымат ышарыб джашлагъа къарады. Бир сагъатдан, экиси да эшикге чыкыгъанлай, Аминат бла Сапият кирдиле.

— А къыз, ол начаз Азретлагъа барама деб кетген эди да, не болду деб келеме. Атасы да урушханды — окъургъа кирсе, иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа, тыялмайбыз. Къалайгъа таукел болдула? — деб сорду Аминат.

— Ишлерге джарашабыз деб, бусагъатчыкъда сизни аллыгызда чыкъдыла. Мен да «кьоюгъуз, ауур тиер» деб кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа, кеслери разыгъа къаршчы болалмадым, — деб, Байдымат экисине да кёзюу къарады.

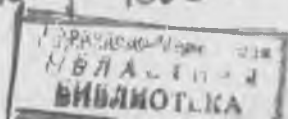
— Бизники да кьошулгъан эди алагъа... Не этерикбиз, бирге окъугъанларыча, бирге да ишлерле, — деб, Сапият кёлү хош болгъанын билдирди...

Азрет, Сапар эмда Аскер панелле ишлеучю комбинатны тамадасын излеб табдыла. Комбинатны директору, джыллыгы келген адам, мангылайы джыйрык сызладан толуб, эки кёзюн кёзлюклени башы бла джашлагъа къаратыб:

— Келигиз, не керекди? — деб сорду.

— Бизге джараулу ишигиз бар эсе... деб келгенбиз, — деди Азрет, тамадагъа джумушакъ умутлу къарамын сюзюб. Бир кесек заманны джашлагъа джити къараб, аланы кючлерин ёлчелегенча:

— Бизде иш кёбдю, алай а ишден кьоркъмагъан

адамла керекдиле. Сиз школну джангы бошагъан болурсуз?..

— Биз ишден къоркъарыкъ тюлбюз! — деб, Сапар, джанына тийгенин билдире, нёгерлерине къарады. Василий Федорович, неге эсе да ышара, джашланы джууабларын джарата:

— Айхай, алай эсе уа, не хатабыз барды? Бююк къагъытларыгъызны джарашдырайыкъ, тамбладан башлаб, ишлеб тебрерсиз, — деди.

Джашла ышарыб анга къарадыла.

— Барчы, Алёша, бригадирни чакъырыб кел, джашла бла танышсын! — директор олтуруб тургъан къошкъаш джашха къарагъанында, ол да: «Кеси келе туралы, Василий Фёдорович», — деди. Эшик ачылыб, орта бойлу, къатангы битген, къара картузуну тюбюнден бал бетли чачы къараб бир чырайлы джаш кирди. Директор, орнундан ёрге късба, анга:

— Ма, джашла, бригаданга ал, тамбладан башлаб ишлесинле... Адам джокъду, дей эдинг да... энди былай джигит джашла бла уа планынгы толтурлукъ болурса... Бетонщикле бла танышдыр, иш бла шагърей эт...

Бетон цехде ишчиле джалан кёлек этиб, къолларына бирер кюрекни алыб, чачылгъан раствору ариу кюреб кебни юсюне къуядыла. Панель кебден чыкъгъанлай, аны кран, темир ыргъагъына илиндириб, элтиб, уллу чунгургъа «биширирге» салады. Цехни ичине кирсенг, алгъы бурун бурнунга къургъакъ букъугъа суу себилген ийис урады, сора бир кесекден ишлей башласанг, ийисни ангыламайса: юрениб къаласа. Былайда ишлегенлени кёбюсю джаш адамлаыла, юч бригада болуб, кече-кюн да кёзюу ишлейдиле. Бир сары шинли тегерекбет кызы-

чыкыны джашлагъа джити къарагъанын эслеб, Сапар къатына барыб:

— Сен да былайдамы ишлейсе? — деб сорду.

Сапар бу къызчыкыны кёб кёрючен эди, алай а былайда ишлегенинден хапары джокъ эди. Кёрген джерде таукелсиниб саламлашмагъанлыкъларына, бир бирлерин биле эдиле.

Къызчыкъ, джаулугъун тюзете, башын ёрге туту;

— Биз тёрт адам болуб ишлейбиз, энтда юч-тёрт адам керекди. Юч джаш келгендиле, деген эдиле да, сиз болурмусуз? деб къараб турама алай джити, — деб джууаб берди.

Сапар къызчыкыны таукел сёлешгенине ышарыб, кьолун узата: — Танышаайыкъ. Сапарды мени атым. Ма, была да тенглеримдиле, бирге ишлерикбиз, — деб Азрет бла Аскерге айланыб, Тонягъа:

— Кесинг кьолунгу алгъы бурун узатмасанг, была уялчакъдыла, — деб, ышаргъаны сайын акъ тишлерин кёрюзте, джашланы танышдырды...

Айла саркъдыла... Джаш тёлуден кьуралгъан коллектив иш планын артыгъы бла толтура эди. Сапар, Азрет эмда Аскер иште кеслерин танытдыла. Ала, алчы комсомолчула, ишни кереклисича баджарыб, талай кере бюсюреу алыб, суратлары сыйлы къангадан тюшмегенлей бара эди.

Джашланы, артыкъ да бек Азретни, джюреклерин кыйнагъан бир зат бар эди. Хар айны джыйырмасында, ишчиле джаллары алгъан кёзюуде, бир бёлек ишчи ючюшер, бешишер сом джыйыб, бригадирге беруучен эдиле, ол да, сан этмегенча, кёз сакълаб, киши эслемесин деб, хурджууна бастыра эди; сора къайсы бол-

са да бир ишчиге алты-джети сомну узатыб: «Ма, бир джукъ келтир», — деб, тюкеннге аракъы алыргъа ийиучен эди.

Бир кюн Азрет ишден чыкъгъандан сора Тоняны къатына чакъырыб:

— Мен ангылаялмайма, бу не ишди: айлыкъларын алгъанлары сайын, ишчиле, ачха джыйыб, Викторгъа нек бередиле? Сен комсоргса. Тюзге санаймыса аны?

Тоня, мизча джити кирпичлерин гузаба къагъа:

— Ишчиле аны ариу кѣредиле, ала анга «тигим» этгенликлериди; кѣбюсю «орнубуздан чыгъарады» деб къоркъадыла.

Азрет, ачууланыб, эки джумдуругъун кеси аллына къысды, сора бир кесекден Тонягъа:

— Къачан боллукъду комсомол джыйылыу? Сен къоркъа эсенг, мен джезин ача билirme, — деди.

— Беш кюнден боллукъду... Сен аны джезин ачалмазса, ол сени ишингден къысдар.

— Къысдасын. Аллай затны башын джабаргъа болмайды. Шашханмы этгенсе? Къайдады комсомолчу сыйынг, намысынг?..

Азретни сѣзлери Тоняны къызартдыла, эсин терен сагъышха ийди. Сабыр эмда ѳтгюр Азрет, айтханын этмей къоймазына ишексизди, алай а ажымсыз болур ючюн:

— Азрет, иги сагъыш этиб сѣлеш! Джангыла болурса! Ишчиле Викторгъа ачха бергенин эндими кѣре айлана? — деб сорду.

— Тоня! Мен аны тюнене эследим: бригадир мюйюшге бурулуб, ачханы хурджунуна сала тура эди. Ишимден чыгъарсала, мени чыгъарсынла. Тамбладан къалмай, къабыргъа газетге джазаргъа керекди. Айы-

мыса, хар комсомолчу аны ишин сюзсюн, аны бла кьал-май, «мен а тюз этемеми» деген сорууну бериб, кеси кесине джууаб этерча болургъа керекди, — деди Азрет.

— Тюз айтаса, Азрет, алай этейик.

— Аны тюз болгъанын биле эсенг, андагъылы бери нек тынгылаб тураса? Мурукку этмей, Викторну тюзетирге керекди, аны терсине бургъан бизни ичибизден адамладыла... Ол бизни бетибизде къара тамгъады... Адам ийнанмазлыкъ ишди...

Азретни сёзлерини (ала таза джюрекден чыкъгъанлары себебли) ёхтем джилтинлери Тоняны таукеллендирген эдиле... Директор комсомол джыйылыуну аллы бла коммунистлени джыйды:

— Кёремисиз, кьаллай тюрлю затла болдула. Мени джети джукълаб эсима келмезлик затланы этгенди ол джаш. Ол бизни къарыусузлугъубузду! Адамны ишге джарашдырыб, хакъын бергенден сора, джукъ билмейбиз. Хар кимни кылыгъын, джюреги тартхан затны бизге билирге амалсыз керекди. Биз алай этебизми? Огъай. Неге ушайды бу иш? Неге кыйналаса десенг, ол джаш адам кесин, нёгерлерин аллай бир чёкдюрген заманда, биз джукъ да билмей тургъанбыз. Ишлей билмейбиз алкъын адамла бла. Сау болсунла Азретча комсомолчула, «тынгысыз джюрекле» деб аллайлагъа айтадыла.

— Терслик биздеди, эслеялмагъанбыз... мындан ары уа акъыллы болур эдик, — деди Воронин, биринчи бригаданы башчысы.

«Тюздю! Тюздю! Терслик кесибиздеди», деген тауушла чыкъдыла. Директор бир кесекни башын энишге ийиб туруб, туб эрнин къаба, мангылайыи ышыды. Сора:

— Мен не айтыргъа да билмейме: киши ийнанмаз-

лыкъ бир ишди бу, хар адам кѣлюне келгенни айтыр комсомол джыйылыуда... Джюрюгюз, барайыкъ, — деб ёрге къобду.

Ойню ичи адамдан тыкъ-тыкълама болуб, дауурдан аладыла. Столну тегерегине директор, коммунистле, Тоня, дагъыда талай джаш олтургъандыла. Тоня джыйылыуну ачды. Сѣз Василий Фѣдоровичге берилди. Талай кѣз, кирпич къакъмай, анга битдиле.

— Джолдашла, — деб башлады ол сѣзюн, — бюгюн бизни ичибизде болгъан иш барыбызны да бек мыдах этгенди. Аллында ийнашган да этмеген эдим... Сагъыш этигиз, ол неге ушагъан ишди?! Викторну кир ишлерин джабаргъа умут этген адамла да тубейдиле. Эсигизде болсун, аллай адамлагъа бизни комбинатда орун джокъду! Аны джанлы болмайын, тюз джолгъа салсагъыз а. Мени айтырым къысхады — кесигиз сюзюгюз, хар ким кѣлюне келгенни айтсын, алай а, мени сарытын, Викторгъа комсомолда орун джокъду!

Директор олтурду. Аны ызындан биринчи бригаданы тамадасы чыгъыб былай айтды:

— Мен толусу бла Василий Фѣдоровични айтхан сѣзлерине къошулама. Тюз айтады, аллай адамла комсомол деген атха ие болмазгъа керекдиле.

Адамла къозгъалыб, дауур этдиле. Ичлеринден къайсы эсе да бири: «Комсомолдан къысдагъан тынчды, аны адам этгенден эсе!» — деб къычырды. Тоня, кирпич къакъмай, джыйылгъанлагъа къарады. Адамланы ичинде Аскерни сѣлеширге ангарылыб, олтуралмай, ёрге турургъа излегенни эслеб айтды:

— Чыкъ, Аскер, айтырынг бар эсе.

Аскерни таукеллигине джашла сейирсине, ёхтем ат-

ламлары бла алгъа чыгъыб, тамагъын арыта, энишге къараб айтды:

— Мен сёзню туурасын сюеме, хурджунумда сыйлы комсомол билетим бла ант этиб айтама, экинчи кюн болады ауузума суу тиймей тургъанлы, Викторгъа кыйналгъаным амалтын. Барыгъызы да кыйнагъанды ол; андан не келсин, болур болгъанды. Мени сарытын, Викторну иги ишлегенин, кесини терслигин билиб, кечмеклик тилегенин эсге ала, анга къаты выговор берирге керекди.

— Тюз айтаса, джаш иги джашды! — деб, талай таууш бир болуб кычырдыла. Тоня ёрге туруб, къашы-башын туюб:

— Иги джаш эсе, аман затланы нек этеди? Къалай акъыллыласыз, бир биринге оздурлукъ тюлсюз, — деб хыны ышарды. — Виктор аракъыдан «керпеслениб» тургъан чакъда, бир тыйсагъыз а «иги джашны!»

Сёлеширге Виктор чыкъды. Асыры джунчугъандан «болгъан адам манга къараб турады», деб кёлюне келтиб, башын энишге ийди. Эринлери кымылдагъаны сайын Тоня анга: «Нек айтмайды сёзюн?» — деб кёлюне келе, джити къарайды. «Айтырыкъ эсенг, айт, сымпайыб турма да, ёре турукъча!» — деб къайсы эсе да кычыргъанында, Азрет да ал сафда олтуруб тургъан джеринден, акъыртын, ауазын джумушата: «Айт, сеннге къараб турадыла. Хайда, дженгил бол!» — деди. Мангылайын тер басыб, башын ёрге туталмай, Виктор сёзлерин бёлюб-бёлюб чыгъарды:

— Мен айтырыкъланы... джукъ къалмагъанды. Барысы да тюздю... комсомолдан чыгъармагъыз... олсагъатда меннге джашау керек тюлдю... тилейме. Кечигиз, терс болдум...

Сёзюн айтыб бошар бошамаз, кёзлеринне джилтинле

кёрюнюб, бир кесекни къарангы болуб, орнуна барыб олтурду. Джыйылган адамланы кёбюсюню разылыгы бла, Викторгъа къаты выговор берирге, бригадирлигинден чыгъарыргъа буюрулуб, джыйылыу чачылды.

Азрет, Аскер эм Сапар юге тебретиле. Кече жарыкъ эди. Кёк булутла, чагъым болуб, суу кюшулган сютге ушайдыла. Джулдузла жарыкъ ышара, джерге къарайдыла. Бир-бирде боз булутчукъла аланы джабсала, сёнгюб, дагъыда бир кесекден чыгыб джанадыла. Ай сырма жарыгъын джерге, тереклеге, ханслагъа теге, ууакъ булутчукъланы ичинден сылдыраб барады. Субай эм чырпыбаш терекчиклени келеккелери чайыр джолгъа тюшгенди. Аязчыкъ аланы башларын аулай, чапракъларын шыбырдата, ушакъ этдиреди. Кран, темир мансны учунда ыргакъгъа илинген, хубар бола тебреген жараны габушуруна ушаган панелни кёлтюргенин кёрюзте, Сапар, Аскерни тюрте, айтды:

— Ары бир къара, алан, аны сюйрерча бир кючюнт болса!

— Сора мен ахгермеми болганма, аны кёлтюрюб. Мындан тели сёз айтхан болмаз эдинг... — деб, Аскер Сапарны кызыдыргъа, ол экисини да ауузларына чаба, айтды:

— Аны кёлтюрмегиз да, ишигизни этигиз. Къойчугъуз бу сёзлени... Мен тюнене ингирде Сапиятдан бир тюрлю хапар эшитгенме.

— Не хапарды ол? — деб Сапар да, Аскер да аллын алдыла.

— Тюнене ингирде мен ич юйде джатыб тура эдим. Кесими джукълаб турганча этиб, тынгылагъанымда, Сапият былай айтды: «А кыыз, джашланы кеч айланганларын ушатмайма. Ючюсю да бир кыыз бла кино-

гъа бара тура эдиле, деб келгенди Файруз. Энди окъургъа баргъан джерлеринде да не боладыла, не къаладыла? Бир болмагъаннга тюбеб къаладыла, деб ичимде джаным джокъду». Аминат да айтды:

— Къой, къой, ала бош хапарладыла. Къызла бла киногъа бармагъан джашмы барды бусагъатда? Кеслерини бирге окъугъан тенглери болур эдиле.

Сапар Азретни аузуна чаба:

— Сени ананг а не айтды? — деб сорду. Азрет, разы болмагъанча, ичи тутмай:

— Айтыб не айтырыкъ эди, сора? — деди. Аскер Азретни къоймайын сорду:

— Алай болса да?

Азрет, болмазлыгъын билиб, джууаб берди:

— Ол да Аминат айтханча айтды... Аманны, игини да билирча болгъандыла. Биз айтыб артыкъ аламаат эталлыкъ тюлбюз... андан сора джукъ да айтмады, — деб нёгерлерине къарады.

— Ол кече Валя бла киногъа баргъаныбызны айта болурла, — деб Аскер Азретге къарагъанлай, чамчы Сапар кюле-кюле:

— Игида айтадыла, сен кече сайын биреуню къызына тагъылыб, калак итча, айланыб турсанг, — деди.

Аскер, къайгъылы болуб тургъаны бла, сермеб Сапарны джагъасындан тутуб: «Не дединг? Къайда, энгда бир айтчы!» — деди. Сапар не аз да тюрленмей:

— Ётюрюкмю айтама? Ачыуму болады? — деб Аскерге къынгыр къарагъанында, ол да:

— Ангылаймыса, Сапар, мен аны сыйген этеме. Сен Зухрадан бир ийыкъны письмо алмасанг, къалай къыйналыб тебрейсе? Сен да, Азрет, Розаны картын джанынгда нек джюрютесе?

Сёзге кьошулмай тургъан Азрет, сёзлени бир бири ызындан ычхындырды:

— Мариям айтхантай, былайда аляпий ойнай турмайыкъ да, юйге барайыкъ. Аны юсюнден артда сёле-ше турурбуз.

— Мен бек кьоркъама: элге хапар болуб къалыр деб... — деди Аскер, сагъышланыб.

— Аны биле эсенг, хар кече сайын орамда айланма. бир ийыкъда эки кере барсанг да, болур... — дегенинде, Аскер Азретни ауузуна чабыб:

— Ол а тюздю, алай а кёрмей чыдаялмайма, — деди.

— «Хапар джайылады», деб кьоркъмай эдим, ала таурухладыла. Кьоркъгъаным неди десенг, сагъыш этчигиз, аналарыгъыз къалай кыйналыб турлукъдула?! Мен аны бек уста ангылайма, — деди Сапар.

— Тюз айтаса. Бусагъатда огъуна, бир-эки сагъатны кечигиб келсек, къайгъылы болуб турадыла. Аланы кёллерин адамыча ангыларгъа керекбиз, — деб, Аскер, экисини да кьолларын тутуб, юйлери таба айырылды.

ЮЧЮНЧЮ БАШЫ

Окьургъа барыргъа заман джууукълашыб келгени себебли, нёгерлени да къайгъылары кёб болгъанды.

Къобан бокъланыб, бетин, саз топракъ кьошулгъанча, тюрлендириб, эмилик кючюн тас этмей, джагъасында джалан ташланы джалай, ызына къайырылыб, шууулдаб, шоркъалары бир бирин къууа барады. Терекле чомарт кёлеккелерин къырдышха тёкгендиле. Джашил къырдышда олтуруб Сапар, Аскер, Азрет оноу этедиле.

— Мен Ленинградха барлыкъма академиягъа. Ары киралмасам, ишлерикме, — деб, Сапар экисине кёзюу къарады.

— Къой-къой, — деди Аскер, Сапаргъа чам этерге излеб, — сени билиминг бла аллыкъ тюлдюле академиягъа. Андан эсе, бизни бла кел, устазла болурбуз.

Сапар, Аскерни имбашындан къагъа:

— Сен къайнайса, адамланы ёсдюрюксе, мен аллай ишге джараялмам, — деди. Азрет, была сёлешген заманда бауурундан къабланыб, къарамын четен хансха ийиб туруб, бир заманда сабыр айтды:

— Не эте эдик, Аскер. бу ишни? Кёрмеймисе, къалай къыйналыб айланадыла устазла? Башха бир зат табылыр эди бизге да.

Аскер Азретни ауузуна чаба:

— Азрет, дуняда тынч иш бармыды? — деб къарогъанында, Азрет да, Сапар да ышара тура эдиле. Аны эслеб, Аскер, айтхан сёзлерине дараджа къошуб:

— Тюзюн айтсам, сен дженгдинг мени ары, ансы барлыкъ тюл эдим, — деди.

— Мен ангылагъан олду: хар адам тутхан ишинде къууаныргъа керекди. Хар бир ишни багъасы чыгъар ючюн, ол къыйын иш болургъа керекди. «Джашау — кюрешди», дейдиле. Къыйналсанг, адамча ишлеб, ишни эбине тюшсенг, мени сартын, ол заманда сейир боллукъду джашауунг да. Сора, устазны иши кюреш тюлмюдю? Биз окъугъан заманыбызда эсгералмай эдик устазыбызны къыйынларын, — деди Азрет. Сора, сагъатына къараб, нени эсе да унутуб, эсине тюшюргенча, мангылайын сылай айтды:

— Джюрюгюз, кеч болады, алкъын Василий Фёдоровичге тюбемегенбиз...

Директор джашлагъа джарыкъ болуб, джылы саламлаша:

— Олтуругъуз. Суюмейме кетеригизни. Бизде къалыгъыз, окъургъа заочно кирисиз, — деди.

Аскер Василий Федоровични кѣзюне джити къараб, айтды:

— Окъургъа керекбиз. Окъумай амалыбыз джокъду. Сау болугъуз! Биз да, тюзюн айтсакъ, бек кыйналыб айырылабыз сизден: юреннген эдик...

— Алай эсе — ашхы джолгъа! Джолугъуз мамукъдан! Муратыгъызгъа джегигиз! Тири болугъуз! — деб, барысыны да кьолларын къаты кысыб ашырды.

Азрет юйге келиб, кийимлерин чемоданнга джыя тургъанлай, анасы мыдах ауаз бла:

— Кыйналлыкъсыз, харибле, юйюгюзден чыгъыб, — деди.

Азрет акъ чилле кѣлегин кьолуна ала айтды:

— Анам, сен бушуу этерча, не болгъанды, бир айт?! Бошнагъа кыйнама джюрегинги. Юйден чыгъыб, айлкы, джыллыкъ джолмуду? Кереклибиз болса, келибиз. Окъургъа киралгъа эдигиз де да, аны айт ансы...

— Кирирсиз, кирир, — деди Байдымат.

— Анам, тилейме, къайгъы этме бизге, — деб, Азрет ашыгъыш тыш юйлерине чыкъды. Столну юсюнде китаб окъуй тургъан къарнашчыгъын эслеб, къатына барыб шыбырдады:

— Эшитмедим деме: иги окъу, юйге кечге къалмай келе тур, анамы айтханын эт. Сен аманны, игини эсгерирча уллу джаш болгъанса. Джюрегин кыйнама. Ангыладынгмы?

Ханафий аманны, игини эсгерген уллу джаш болгъанын эшитгенинде, къарнашы анга борч салгъанын ангылаб, энишге къараб: «Болсун!» — деди.

Азрет, хазыр болуб, уллу къара чемоданны кьолуна алыб, эшикке чыкъды. Байдымат да, Ханафий да ашыра чыкъдыла.

— Джашла, хайт дегиз. Бир-бири тилигизни ангылаб туругъуз, джолугъуз болсун! — деди Сапият, ауазы къалтырай.

— Къачан минериксиз поездге? Ашыра барыр эдик, — деб, Байдымат джашлагъа къарагъанында, Аскер, суу джугъу болуб ызына джатаргъа унамагъан къысха, зыбыр чачын сол къолу бла учхара сылай:

— Къоюгъуз, Байдымат, не ашыргъанды ол? Кеси-биз кетербиз, къайгъы этмегиз, хапарыбызны билдире турурбуз.

Была джолгъа чыкъгъанларында, терен солуб, Сапар джетди.

— Кетиб къалгъан болурсуз деб къоркъуб, бусагъатда джукъ да къабмай, чабыб келе турама, — дегенлей, Аскер:

— Нени унутхан эсенг да, аны уа бек да унутурса, сен хызеу адам?—деб, Азретге къараб, сол кёзюн къысды.

Сапар, джашланы джарыкъ болгъанларына къууана, экисин да къучакълаб, былай айтды:

— Энди Валяны да къоюб кетесиз, не-е?

Сора неге эсе да кыйналгъанча, къашын-башын туюб, кёксюл кёзлерин къакъмай, джерге сюздю.

— Мени сарытын, сеннге ышаныб къоюб барама Валяны, — деб Аскер ышарыб Сапаргъа къарагъанында, быланы къатларына узун кёк автобус акъырын келиб тохтады.

Вокзалны ичи адамдан толду, поездни кетерине сагъат джарым къалгъанды. Адамла кассагъа басыныб, дауур этедиле. Бир къарт къатын, бурмачач, чыркым къызчыкъны къолундан тутуб, адاملаны ызындан къараб тургъанын эслеб, Сапар къатына барыб:

— Къайры барасыз? — деб сорду.

— Москвагъа барлыкъ эдик, билет алалмай къалабыз. Былай басыныбмы турадыла сизде хаман да? Аны билсем, тюнене огъуна алыб къоймаймы эдим билет?!— деб, джоппу джыйылыб, кёзюу сакълаб тургъан адамлагъа мыдах къарады. Сапар, къарт аммагъа не бла болушургъа билалмай, болгъан кючюн тамагъына салыб, къычырды:

— Джолдашла! Амманы кёзюусюз алгъа ийигиз: гитче сабийчиги барды.

Тизилишиб тургъан адамла бир жанларына туракълаб, джол ачдыла. Сапар, эрлай кассагъа барыб, билет алыб, аммагъа берди. Аны бети джарыб, разылыгъын билдире:

— Сау бол! Кёб джылланы джаша! — деди. Сапар, кассадан айырылыб бир джанына бурулгъанында, Валя бла Роза келиб тура эдиле. Аланы къолларын тутуб, чам эте, айтды:

— Сизге уа сукъланмай эдим, бюгюнлю, къалай сакълаб турлукъдула Роза бла Валя сау юч джылны деб, сагъышым олду. Мен а алай болмаз ючюн кишини да суймей тургъанма.

Роза бла Валя къызарыб, джерге къарадыла. Сапар нени эсе да айтыргъа ауузун ача тебрегенлей, Валя:

— Биягъынлай тура кёреме, Сапар, сен... Зухра да бизни фабрикагъа келликди ишлерге, кёрюрге акъылынг бармыды? — деб сорду.

Сапар, Зухраны аты сагъынылгъанлай, бегеуюлча, сюелген джеринде сир къатыб, мияла кёзчюклерин къысха-къысха джумгъаны сайын эки кёзю мыдахчыкъ джа на да, джукълана, сора бир кесекден эс джыйыб, кесини «къарыусузлугъун» танытмазгъа кюрешиб:

— О, къой-къой, кийим тигиб, кёрге эдигиз, тыйын

тонламы этериксиз?! Бусагъатда излегенниг хазыр болуб, тюкенледе толуду, — деди.

Валя, Сапарны ауузун тыяргъа кюреше, ышарыб айтды:

— Сора, тюкенлеге къайдан барадыла хазыр кинимле? Бизничала тиге болурла?!..

Биягъы Сапар «бюсюреусюз» болуб къаллыкъ болмаз эди, алай болса да, Роза экисини да ауузларына чабыб:

— Не заманда кетериксиз, кечигиб къаласыз?—деб бууунунда сагъатына къарагъанында, Аскер:

— Не ашыгъыу барды, энтда джыйырма минут къалгъанды, — дей, биягъы зыбыр чачын сылады.

— Ишигиз бла къалайсыз? Эшда, джарата болурсуз, ансы алай уллу аякъ орунлу боллукъ болмаз эдигиз, — деб, Азрет, кѣбден бери сѣлешмей тургъанына уялгъанча, къызарыб, къарамын Сапарда тохтатды.

— Ишибизни уа бек сюебиз. Бир джары да кетерик тюлбюз, окъуб бошагъынчы. Энди Зухра да келе эсе, олсагъатда боллукъду бизде уллу гор, — деди Валя, ингичге къара къашларыны тюбюнден ала кѣзлерин джашлагъа къаратыб. Сора сѣзню узакъгъа кетерин таныб, заманны аз къалгъанын эслей, сорду:

— Энди къачан къайтырыкъсыз ызыгъызгъа?

Азрет, къолу бла джаягъын ышый:

— Къайдам. Экзаменленн бералмасакъ — къайтдыкъ да келдик. Хапар билдирирбиз, — деди.

— Алай къалай айтаса, тилинг барыб? Окъургъа кираллыкъсыз. Кирмей амалыгъыз джокъду! — дей, Сапар, Розагъа къараб: «Алаймыды, Роза?»—деб соргъанында, ол да джукъ айталмай, башын силкди.

Азрет, Розаны уялгъанын сан этмегенча, къызлагъа:

— Бизни бла окъугъанладан не хапарыгъыз барды? Нина къайдады? Билемисиз? — деб сорду.

— Нинаны уа джокъду хатасы. Ставропольда эл мюлк институтну ючюнчю курсуна кёчерикди... Кёб болмай — юч кюн болады андан бери—биз кёрюб келген-биз, — деди Валя.

— Қыалай болмайды хатасы? Олегни кёрмей қыалай джашаялады? Тансыкъ болгъан болур... Не десенг да, қыйынды сюйгенлеге бир-биринден узакъда джашагъан, — деди Сапар, ышара, тенглерин аулай.

— Огъай, алай узакъда да тюлдю Олег, Нина кёрюб да келаллыкъды, заманы болса, — деди Валя, акъ огъары джаныны джагъасын тюзете.

— Қыалай узакъда болмайды? Былтыр... — Роза, Сапарны аузуна чабханына тартына айтды:

— Энди Белоруссияда, Слоним деген шахардады. Сиз биринчи курсну бошаргъа, ол да келликди.

— Бюгюн бизни бла болса, қыалай иги боллукъ эди — бирге кетерик эдик окъургъа, — деб, Азрет Аскерге қыарагъанында, Валя:

— Эшта, эшта, аны устаз болур қыайгъысы джокъду... Механик боллукъ хапары барды, — деди.

— Сен аны қыайдан билесе? Алай айтыбмы джазгъан эди? — деб сорду Сапар, Валяны чучхуй.

Валя ашыкъмайын Сапаргъа джууаб этди:

— Огъай, меннге алай джазгъаны да джокъду, Нина айтхан эди:

Азрет таба айланыб:

— Ол, аскерден къуллукъ этиб қыайтхынчы, джюз акъылгъа кириб чыгъар... туура, сеничады ол да,—деди.

Азретни чомарт сёлешгенине кёлленнгенча, Аскер:

— Сапар, сен окъургъа кетгенлей, Зухра башхагъа барса, қыалай этериксе? Шо бир айт?! — деб сорду.

— Барса барсын, антсызды тохтаса! Суюмеген бал, джау да ашамайды. Меннге сорубму барлыкъды? Ким кимге сорады дейсе оноуун! Мен сарытын, «ёхтемлеге» алай уллу джалыныб кыйналлыкъ тюлме.

Сапар бюсуреусюз джууаб этсе да, аны джебегине джетгенин таныгъан кыйын тюлдо: кёзлери сюзюлюб, анасындан эрке юреннген сыркыу сабий ёпкелегенча, джукъа кызыл эринлери къаты кысылыбдыла.

Аскер аны эслеб:

— Сора, «барса барсын» — деб къоярыкъса, алаймыды? Ол а тюз тюлдо. Сагъыш этчи... Олег Нинагъа сенича айтыб нек кыймайды? Джай чилледе, кышхы барамтада аскерде къуллукъ этген кыйынды, дагъыда ол сюггенин унутмай, джазыб турады да? — деди.

— О, кый-кый, Нина сакъларыкъды дебми турасыз? Кесини окъугъан джеринде болур аны да бир илячнин, бойнумады, джокъ эсе!

— Сора нек сакъламайды? Эки джылны сакълады да. Кёбюне тёзген, азына тёзалмайды дебми тураса? — деб Валягъа къарагъанында, Азрет, тенгини сёзлерини багъасын чыгъаргъанча: «Алаймыды, Валя?» — деб сорду. Валя кызарыб, сюйюмлю ышара, башын тенглеринден бир джанына бурду.

Сапар сёзден къаныкъмай:

— Бусагъатда джашау алайды. «Сюеме» деб киши алай уллу кыйналмайды. Тебсерге баргъан джерде ким бла болса да танышды да кетди, сен да «мени сюеди» де да къууан да тур... Сизге къолайы болсун аны, — деб, Сапар, чам этгенин билдире, Аскер бла Азретни имбашларындан къагъа, ууакъ тизилген акъ тишлерин кёргюзте, кюлдо.

— Ий, сен окъуб чыгъаргъа андан да залим боллукъ-

са. Чамчылагъа ёч бериу адет болса, алгъы бурун сен аллыкъ эдинг, Сапар, — деди Роза.

— Айхай, хар адамгъа чамдан башха джукъ окъут-масала уа, нек джазыкъ эдинг?!

— Сен артист болургъа джараулу эдинг, пахмунг ол джанына дженгеди.

Валя, экисини даулашханларына къараб туруб, Сапаргъа:

— Роза тюз айтады. Аны-муну къой да, бир къарамай, артист бол! Алай болгъанлыкъгъа, къарагъан адам-ла сени керти бла ётюрюк айтханынгы айыраллыкъ бол-мазла, — деб, джашлагъа къарагъанында, Сапар:

— Да, не этейик, эгечим? Табигъат турмушум алай-ды, дауларыкъ адам атамдан, анамдан иги джаш дау-лар, — дей, башыны терисин силкандиргени сайын, бер-кю къымылдай, тенглерине къарагъанында, барысы да харх болдула.

Кюкю бир кесек сёл болгъандан сора, Аскер, джан сюеклерине къолларын сала, Сапарны, къоймайын, чуч-ху:

— Алан, Сапар, сеннге кертда бир алапатдан къуру къалама деб тургъан Зухра да джазыкъды, сени кибик-ни суююб.

Сапар сёз излеб хурджунуна узаллыкъладан тюл эди. Ол не аз да джунчумай, кызыуу бла таукел джууаб этди:

— Мен сизге айтдым да. Кёрюр кыйыным ол бол-сун... кёрге эдинг бир да?! Зухра ючюн деб эл кёчмеге эди? Сизнича бирер «дигиза» тагъыб айланмагъан ха-раммыды? Адам бир затха кызса, эрикгенни билмейди ансы... Хар адам да, мени сарытын, кеси джангыз джа-шаяллыкъды. Джашасын джангызлыкъ! — дей, ал бар-

магъын ёрге тута, кеси да ышаргъанын тыялмай, болгъанны дырын этди. Къызла уялыб артха ыхтырылсала да, кюллюкleri джарты болмады. Сапар а, «хорламына» къызына, башын къымылдатыб, къолун силкди.

— Къой-къой, сени бла джарашмагъанла аз табыллыкъдыла. Безий тураса, ансы насыбынг алай. Мен билген Сапар эсенг, Зухра ючюн отха, суугъа да кирликсе,— деди Аскер, кюлкю сёл болгъанында.

Бир заманда адамла, «келеди» деб, эшикке къуюлуб тебретиле. Сапар, экисини да ауур чамоданларын эки къолуна алыб, алларында чыкъды.

Темир джолда къурч чархларын сюйрей, къара базыкъ быргъысындан джалын кёлтюрюле, къалын тютюн къыппа-къыппа седирей, паровоз акъырын пышылдаб тохтады.

Джашил вагонладан адамла башларын къаратыб, кими гокка хансла узата, кими къолун силке, дауурдан алдыла. Сапар экисини да къолларын къаты къысыб:

— Иги джолгъа барыгъыз! Унутмай, джаза туругъуз,— деб, сиз а нек тынгылайсыз, ауузугъузда къууут джуммагъыгъыз джокъ эсе дегенча, къызлагъа къараб, джунчутмайым сизни, деб, ышара-ышара, бир джанына бурулду. Аны къулагъына къызланы «хапарыгъызын джазыгъыз!.. Ашхы джолгъа!» — дегенлери келгенинде, ала таба айланыб:

— Андан сора айтырыгъыз джокъ эсе уа, къолай тюлдю, — деди.

Джашла, ичгери кириб, терезеден къолларын булгъадыла. Сапар, къызла бла биргелей, башындан бёркюн алыб, хауада силкди.

Бир минутдан, ауур къара паровоз, быргъысындан къара тютюнюн чача, ол да, созулгъан билезчикча, ызына къайырыла, орнундан тебди. Эм арт вагон кёздеч

ташайгъынчы, Сапар бла кызла, кьолларын булгъай, сюелиб турдула.

Кюн кеч бет алгъанды: кюн батхан джанында кёкню кыйырына кызгылдым тырмы тартылды. Джылы аязчыкъ, ёшюн уруш эте, тереклени булчукъларын чайкъай, джолну букъусун сибириб, буруу джанлагъа элтеди. Поезд кёзден ташайгъандан сора да юге кетерге ырымы тартмай тургъан Сапар, кызлагъа айланыб, ахырында:

— Къюгъуз сагъышны! Къанатлыла учдула да кетдиле. Биз да кетейик, — дегенинде, ючюсю да вокзалны къатында тохтаб тургъан кёк автобус таба ашыгъыш атладыла.

ТЁРТЮНЧЮ БАШЫ

Чууакъ кёкден кышхы кюн тийиб, джерни къарыусуз джылытса да, къарланы сериуюн эритеди. Бир-бир джерледе джерни бет тюрсюню ачылыб, къаралады; кенгден къарасанг, кзула тюз кьолан кийизге ушайды. Эрий башлагъан къар кюнде кёрдеуюкча джылтыраб, кёзлени къаматады. Къалайгъа къарасанг да, хар бир зат, суююмлю ышарыб, джазны аллы бла терен джукъудан уянганча кёрюнеди. Джашла элге киргенлеринде, Аскер, джангы ишленген юйлени кёк, джашил, мор боялгъан къанга бурууларындан кёзюн алалмай:

— Алан, къалай бек тюрленгенди элибиз! Кючден таныдым, — деди Азрет, асыры кьюуанигандан ауузун ача:

— Тюрленген а этгенди. Эсингдемиди, алгъын былайда къошунбаш баракла бар эдиле? Энди уа, хар ким юй ишлегенди... Неди муну шахардан башхалыгъы, айтчы?! — деб, онг кьолун узатыб, эки джаны те-

рекле болуб орамда акъ, мор, джашил къанджалбаш юйлени кёргюзю.

— Да, мени акъылым бла уа, талай джылдан шахар боллукъ болур деб турама. Бир да къуруса да, бу орта орамны чайыр джол этселе, иги боллукъ эди, — деди Аскер, балчыкъ суучукъдан акъырын атлай.

— Юйню ичинде да быргъы бла къобан суу келсе, не-е? — деб, Азрет кюлдо.

— Хо, суу келсе да, джокъду огъайым,—деб, Аскер, чемоданны, онг къолун солута, сол къолуна алды. Аскерланы юлерине джууукълашыргъа, Аминат джашланы эслеб:

— Къайдан чыкъдыгъыз? Келигиз, юйге, — деди, къолларын тутуб. Азретни юлери таба къарагъанын эслеб, дагъыда къошду.

— Ананга уа тансыкъ болгъан белурса... Кел, Азрет, кел! Байдымат да биздеди. Бир кесек олтурурсуз.

Джашла юйге киргенлериинде, Рамазанны, Сапнятны, Байдыматны кёрдюле. Джашла барысыны да къолларын тутуб олтурдула. Рамазан, джашлагъа джити къарай, сорду:

— Къалайды халыгъыз, окъууугъуз? Нек тынгылайсыз? Сытыгъыз хапар.

— Джокъду хатабыз, Рамазан, окъууубуз да игиди, — деди Азрет.

— Игиди, игиди, джашым. Аллах сюек саулукъ берсин, къалайда джюрюсегиз да. Бизни начас да келлик болур, кёб турмай... асыры узакъгъа тюшгенди... Сизни бла бирге болса, не хатам бар эди? — деб, Сапнят джашына тансыкъ болгъанын билдирди.

— А къыз, кёбден бери хапар билдирмей къалай турдугъуз? Къайгъы этгенибизни билмейми эдигиз? — деб

сорду Аминат, къарамын Азретде тохтатыб. Алай а Азретге тѣзмеи, Аскер анасыны кѣлюн толусу бла биле:

— Анам, бизге не боллукъду дейсе? Бошунагъа нек кыйналасыз? Билемисиз, биз болгъан джерден алтыджюзден аслам окъуйду, анала бары да сизнича кыйналсала, окъургъа иерик болмаз эдиле аланы, — деди. Эшикден Розаны анасы Мариям кирди.

— Джашла келиб тура кѣреме! Киши алаймы эте-ди, юйюгюзню да бир джокъламай... Анагъыз да къайгъылы болуб аллыгъызгъа къараб? Дѣнгюб къала эдигиз да!

— Бошамай эдик келирге ансы, — деб Азрет уяла-уяла Мариямгъа джууаб берди.

— Энди бир кесек тургъа эдигиз. Къаллай бирге чачхандыла?

— Ийыкъ чакълы бир турлукъбуз юйде, — деди Азрет.

— Байдымат бла Аминат тансыкъларын бир алыр-ла, иги болду келгенигиз, — деб Мариям, кетерге эшикни сабындан тутду. Аминат, аны эслеб, джауда бишире тургъан къызгъылдым хычинны сюзгюч бла ала:

— А къыз, Мариям, алай къалай этесе? Ырысла-маймыса? Кюйген юйге киргенча, — деди.

— Эшта-эшта, суугъа бара тура эдим да, челеклерими да эшик аллында къоюб киргенме. Тынгымы барды джанынга? Къызчыкъ юйде болгъан заманда нени да эте эди, энди окъуйма дегенди да, Зухра бла Валя къатыш кетгенди, бир ауукъгъа деричин келлик болмаз ол да.

— Аны да ишгеми санайса? Бюсюреумю этериксе! Соня алыб келир эки челек суу. Бери олтур, бери! — деб, Мариямны къоймай, дженгинден тартыб олтурта, ич юйню эшигин ачыб, къызына:

— Соня, тур, иги кыыз, эки челек суу алыб кел! — деди. Соня сууга кетди.

— Джюлгюч кыйда эди? — деб, Рамазан Аминатха соруулу кырады, сора терезе аллындан джюлгючнү алыб, башха юйге чыккыды.

Мысмай Аминат джашлагга да, кыатынлагга да ашарык салды. Джашланы уялыб узалгъанларын эс-леб Сапнят:

— Узалыгъыз марджа, джашла, кыыргынджик болгъан болурсуз? Кыобуста шорпа бла не кюн кѳргенсиз дейсе? Алай а, Байдымат бла Аминат сизни кыуру кыойгъан болмазла, — деди.

— Биз не сыйгенибизни да табабыз,—деб, Аскер уяларакъ джууаб этди.

— Эшта-эшта, хариб, юйю-кюню болмагъан джерде аз алакат тюлдюле?! Кыуру кыоймайын, биз алагга бѳксюнлеми ийгенбиз? Ансына да иги тургъандыла, — деди Байдымат, Азретден кѳзюн алмай.

Ашаб бошаргга, Соня эшикден кирди.

— Кыайын ананг сыймей кѳре эдим, — деб, Сапнят Сонягга чам этди. Соня, уялыб, кыызара-кыызара, ич юйге кирди. Ашаб-ичиб бошагъандан сора кыатынла алгъыш этдиле.

— Кел. джашчык, кел, Ханафий да келе болур, — деб, Байдымат ѳрге тургъанында, Аскер бла анасы хоншуларын ашыра эшикке чыккыдыла. Юйлерине келгенден сора Байдымат джашына хапар соруб, окыуун-джашауун билди.

Анала, не десенг да, тунгучлары бла гитчелерин бек сюедице. Байдымат а юч сабийин да бирча сюеди: аккыллы болгъан затын ючюсюне да соруб кѳрѳб, алай этеди. Сѳлеше келиб, кыатынла: «Кыайнайса, не хатанг барды, Шерифат сау болуб? Аллай кызым болса, ду-

нияны мюлкюне бермез эдим», деселе, Байдымат, онг-сунса да, кызын сан этмегенча этиб кыояды.

Азрет, маллагы аш салыб, юйге киргенлей, Ханафий да келди. Азрет, кыарнашчыгын кыаты кыучаккылаб, сорду:

— Кыалайды окыуунг?

— Кыой-кыой, аны окыуун сорма. Бирсикюн джыйылыгы баргын эдим да, устазла биягыны кылыгындан тарыгкыдыла, — деди Байдымат. Ханафийни уялганын эслеб, Азрет, теренге да кирмей, кыарнашчыгына аккыл юретди:

— Ким не этсе, аны этибми барлыккыса, тели Бехдиуча? Айыб тюмкю, сенича уллу джашха, устазларынгы тарыккыдыргыла!? Елген кибикди ол! «Тюшген алтын табылыр, озгын заман табылмаз», — деб не ючюн айтадыла, билемисе? Сен ма бусагкытта окыгын кюнлеринги артда, кюсесенг да, табаллыккы тюлсе. Игиледен юлгю алыргы кюреш, кюрешмесенг да — артдан ачырса!

Азрет кыарнашчыгыны джанына тийгенин бети тюрленнгенинден таныды, алай болса да джуккы айтмады. Байдымат да сёз кыошмады. Ингир шхуур ашаб бошагкындан сора, Байдымат, Азретге айтды:

— Кыызчыккыны бир кёрюб келсенг, иги боллуккы эди, кыйнала болур? Ачхачыккы элтсенг, инджилмез эди.

— Бир-эки кюнден барырма, анам, Сапар да бир келсин да, «Джууккыларыбызгы барлыккыма» деучен эди: кыоюб кетсем, кёлю кыалыр, — деди Азрет, анасына кыараб, сора чемоданны ачыб, аны ичинден кёксюлдюм тышлы кыалын кытабны алыб, Ханафийге узатды:

— Ма суйген кытабынг, окыу.

Ол Георгий Брянцевни «Таша джолла» деген кытабы эди. Ханафий, кёз алмай, кытабха битди. Кечени

ауурлугъу кетгенден сора джатдыла. Азрет, башы джумшакъ къуш джастыкъгъа тийгенлей, терк огъуна къалкыды...

* * *

Хыны джел къарны боранлатыб, дуня чагъылды. Джел къарны зыгъыр къатыш сибириб келиб, джерни бетин ачыб, ышыкъ джерлеге кюртле къалайды. Джолда баргъанны кёзюне джыламукъ уруб, джити бычакъ бла тартханча, ачы бузлауукъ хауа бетин кюйдюреди. Тылпыуунгу кючден аласа. Къутсуз, сууукъ джел, кесин къалтакъ эте, юйлени шорбатларына, орамда тереклеге кесин урады. Кёкде кюнню кёзю чарсдан мутхуз кёрюнеди, джылыу ышан урмайды. Орамда джюрюгенле, джагъаларын къайырыб, гузаба атлайдыла. Тенгле ышыкъгъа джыйылыб сёлешедиле. Шерифат, дженгинден къарны къагъа, къарнашы бла Аскер таба айланыб:

— Сабийле сизни айтханыгъызгъа сыйынныкъ болмазла: асыры тынчсыз. Андан эсе, башха бир усталыкъ алсагъыз, сл иги эди. Кёремисиз Сапарны? Энди юч джылдан академияны бошаб, инженер боллукъду, — деб къарамын Зухрада тохтатды. Зухра уялыб, башын бир джанына бурду.

— Ишлемегенлейинге, аллай бир кёлюнг нек чыкъгъанды? Адамны ёсдюргенден сыйлы зат бармыды джер юсюнде? Қъалай кёб билирге керекди устаз! — деб, Валя кёзлерин чыракъ ийиб, эси сагъышха кетди. Биягъы Шерифат сёз къошду:

— Сёлеш, сёлеш. Аскерни кёргенлей, тил битиб къалды кёреме!

Валя Шерифатны уругъа сермеди, ол да, башын бир джанына тутуб, урдурмайын къачды. Сюргенликге, джеталмазлыгъын таныб:

— Тохта, былай бир келирсе, кёрюшюрбюз экибиз!
— деб ал бармагъын силкиб, хыршыланды. Сапар экиниси накъырдаларына тынгылаб туруб, бир кесекден, орус къауракъ тышлы чубур тончугъуну сынджырын энишге тартыб, акъ джагъасын ызына къайыра айтды:

— Шерифат тюздю, Валечка, бош ачыуланаса. Мен сенича болсам, онгсунуб, тынгылаб къоярыкъ эдим...

Сапар сёзлерин бошар-бошамаз Валя, амалсыздан ышара. Сапар таба силкинди. Алай а ол Аскерни сыртына бугъуб, онгун алды.

— Къой, Валя, бюгюн биз аланы тыярдан озгъанбыз, былай кел! — деб, Зухра Валяны кесине къысды.

— Мен билмеген эдим джанынга тнеригин! Ай медет! Кеч, Валя, бу джолдан сора джукъ айтмазма, — Сапар къызарыб терен солуй тургъан Валягъа къолун узатханында, къызла ышардыла. Азрет кенгирекде сюелиб тургъан эгечин чакъырды:

— Кел энди, кел, шох болугъуз!

Къызла бир джерге джыйылгъандан сора, Азрет:

— Ненча экзаменигиз къалгъанды энди? Бошаймысыз? — деб сорду.

— Энтда экибиз барды. Тамбла — эм къыйыныды. Къалай этерик эсек да, — деб Зухра джууаб берди.

— Педагогикадан сейир зат джокъду, аны неси барды? Меннге экзаменде «моральный кодекс» тюшген эди. Устаз болуб ишлерге суйген аны беш бармагъыча билирге борчлуду. — деди Шерифат, къызлагъа къараб.

— Мен алкъын окъумагъанма, не этсем да, бюгече кёрлюкме, — деб, Зухра махтанчагъыракъ джууаб этди.

— Сен ёмюрде алайса, школда да, къоркъуб тургъанлайынга, «беш» алыб къоюучан эдинг. Эсигизге тюшюрчюгюз! — деб, Аскер, къолун хурджунуна сала, Зухрагъа айланыб:

— Педагогика сениге не лязим?! — деди. Сапар, нё-терлерини ауузларына чабаргъа тартыныб, сакълаб туруб, гузаба айтды:

— Келигиз, киногъа барайыкъ. Бир иги киноду, сокъуранмазбыз.

— «Тогъуз дугъужамы болгъан тойда тебсейди» дегенлей, не киноду ол, дуния къаст этиб, экзаменлеге хазырлана турадыла, сен а — киногъа барайыкъ! — дейсе.

— Сора, аллай бир нек къоркъабыз? Бюгече Шерифатны джукълатмай, педагогикадан адамыча хазырларбыз, — деди Зухра, Шерифатны имбашына къолун сатла, сора Роза бла Валя таба айланыб, сорду:

— Алаймыды?

Экиси да башларын силкдиле. «Сиз былай туругъуз!» — деб, Аскер билетле алыб келгенинде, Азрет сагъатына къараб:

— Келигиз, заман болгъанды, — деди. Сора тенгле къызланы ортагъа алыб, кинотеатр таба тебретиле.

Боран шаушалабы, кюн кёлтюрюлгенди. Чегетден чымырталаны, ууакъ къургъакъ бутакъланы сындырыб, сибириб, джел къортлени юсюне шындым этгенди. Тереклени булчукъларында бузлагъан къар, сырма шынтахыча, кюнде джылтырайды. Бештау, кюн аманнга ачыуланганча, шош халда чегетни башындан къарайды. Чегет дуппурла, кенгден къарасанг, окъа бёркге ушайдыла. Анда-санда терекледен, юй башладан тюшюб, къар учхум этеди...

Кино бошалабы, кеч бет алыб, адамла тышына къуюлдула. Сапар, Азрет, Зухра, Роза эм Шерифат юйге келиб кирдиле.

Шерифат, шхуур этер къайгъыда, тумбочканы ачыб, сауутлагъа узала, Зухрагъа айланыб айтды.

— «Къалай кёб билирге керекди устаз!» — дейсе. Ишлеб сынамагъанлай, къалай билдинг? — деб сымарлаб сорду.

— Сора менми айта эдим аны? Валя айтхан эди алай. Билирге керекди, айхай. Сагъыш этчи, эки-юч сабийни да ата-анала кючден ёсдюредиле... Устазны ауузуна уа талай сабий «не айтады?» деб къараб турады.

Сапар мангылайын ышый:

— Сени хатанг а джокъ эди, Шерифат, немча тилден окъутхан тынчыракъ болур... Ма, былагъа келгенди уллу къууанч ансы, — деб Азрет таба ышарыб къарады. Киши сёз къошмады.

— Шерифат, сен окъуб бошасанг, къалайда ишлериксе? — деб сорду Роза.

— Билмейме, алкъын белгили болмагъанды. Кесибизде школда табыллыкъды иш. Иерик болурла, тилерикме. Мен сизге сукъланама: тетрадлагъа къарарыгъыз джокъ, план джаздыгъыз да — дерс бердигиз. Мен практикада болгъан заманда тетрадлагъа къарагъанны бир уллу къыйын затха санай эдим. Артыкъ да бек, биринчи ийыкъ...

— Энди уа? Къыйыннга санамаймыса? — деб сорду Азрет.

— Энди уа, игитда санамайма. Мени ангылагъаным, аллында не бек къыйналсанг да, ишни эбине тюшсенг, арта тынч болады.

— Мени ол джанындан хапарым джокъду: устаз тюлме, алай а коммунизм ишлеуде школ эм ал сафда барыргъа керекди деб, акъылым алайды. Не ючюн десенг, хар бир адам джашаугъа школдан хазырланыб чыгъады, иги этсенг — иги, аман этсенг — аман. Ол себеден, устазла, не къарыуларын да аямай, халкъыбызгъа джараулу адамла ёсдююрге борчлудула. Алай

этер ючюн а, белгилиди, устаз кеси юлгюлю болургъа керекди. Бусагъатда педагогика учреждениелеге сабий-лени бек суйген адамланы айырыб алгъанларын, мени сарытын, бек иги этедиле, — деди Сапар, мияла кёз-чюклерин джылтыратыб, тенглерине къарай. Шерифат, шхууур этиб бошаб, тенглени столгъа чакъырды, алай а Зухра:

— Келигиз, энди педагогиканы окъуюкъ, тамблагъа хазырланыгъыз, — деб Шерифат къолуна kitabны алыб ачды.

— Тохта, барыгъыз да устазла болуб, мени бырнак-мы кёресиз? —деб, Сапар, стол юсюнде kitab къалаудан джашил къумач тышлы бир kitabны алыб, арлакъ-гъа барыб олтурду.

Роза кюле-кюле:

— Биз дауур этерикбиз — окъугъанынгдан джукъ ангылаяллыкъ тюлсе, андан эсе, бизге къошул да тынгыла, — дегенинде:

— Меннге башхасы джокъду, ариу джырласагъыз да, аны ючюн ангыларым джарты боллукъ тюлдю, — деб къашын-башын туйюб, къызланы кюлдюре, окъургъа сингди. Къызла Шерифатны айтханын джазаргъа хазырланыб, тетрадь бла ручка алыб, ауузуна битдиле...

Была экзаменнге хазырлана тургъан заманда Аскер бла Валя паркда, нызы тереклени ичинде, кёк боялгъан скамейкагъа олтуруб, ушакъ эте тура эдиле...

— Валя, сен алай аз нек джаза эдинг? — деб сорду Аскер.

— Хар ийыкъ сайын — ол азмыды сора?

— Азды, Валечка!

— Аскер, сен окъугъан джерде кёб ариу къызла болурла, не? — Валя уяла-уяла, къызарыб, башын эниш-

ге ийиб, джууаб сакълады. Аскер, «кёлю бла сора бол-мазмы» деб аккыллы бола:

— Къалай келеди кёлюнге? — деб ышарды.

— Мен а — кёбдюле деб турама...

— Аскерни ариу кызыланы санагъандан сора иши джокъду... Алаймы келе эди кёлюнге?

— Джукъ да келмейди мени кёлюме. Бош сора эдим... сени чарларынгы ким биле эди...

— Бошунагъа адам аллай затны сора мыды? Хм-м. Сейирлик!

— Аскер!

— Не дейсе, Валя?

— Сен атангы-анангы сюемисе?

— Игитда сюеме. Не болгъанды бюгюн сеннге, бир тюрлю соруула бересе хаман?

— Ала айтхандан чыгъаллыкъ тюлсе да?

— Мен аллай соруугъа джууаб эталлыкъ тюлме.

Валя, тынгылаб, башын силкди.

Аскер бир кесекни тынгылаб туруб, джагъасын ёргэ эте, къол къабларын теше, айтды:

— Валя, сен мени сакъламай, бир кёзюнг къарагъан адамгъа барсанг да, мен айыб этерик тюлме: кыйынды сеннге шахарда, джаш адамгъа, ишден чыкъсанг, киногъа, театр гъа барлыгъынг келе болур... Азрет бла мени бош заманыбыз болмагъанлыкъгъа, сизни барды...

— Кесингден къарыусузгъа мы санай эдинг мени? — деб, Валя къолджаулугъун алыб, кёзлеринден джыла-мукъларын сюртгенин эслеб, Аскер кёлюн ачды:

— Валя, мен сеннге таза кёлюмю айтама, сагъын этиб, мени тюз ангыла.

— Сабийден башхалыгъынг джокъду сени. — Аскер Валяны кынгыр къарагъанын эследи. — Мен ёмюрде кишиге кёлюмю билдирмеучен эдим: бек ёхтем эдим.

Сенден а джукъну джашыралмайма... билмейме, не ючюн болгъанымы алай... Къачан ичиб башлагъанса тютюн? — деб сорду Валя, Аскерни тютюн къабындыргъаны эслеб.

— Эки ай болады. Азрет да, мен да ичебиз.

— Тютюн ичерге юренсегиз, сохталаны къатында да ичиб тебрериксиз...

— Огъай, алагъа кѳргюзмезге керекди.

— Аллай бир да къыйналмай, ичмей къойсанг, не боллукъду да сора?

— Джукъ да боллукъ тюрлю, кесинг тенглиле ичсе-ле, сен да къараб туралмайса...

— Аскер!

— Не дейсе?

— Ёмюрде менден джукъну джашырмай айтыб турсанг сюеме...

— Мен сенден ёмюрде да джукъну джашырмагъанма, джашырлыкъ да болмам! Джюрегими джарыб къарасанг да, андан башха тюрлю джууаб табаллыкъ тюрсе.

Валя, башын Аскерни имбашына сала, акъырын шыбырдады:

— Сакълаб турлукъма, дженгил къайт.

Экиси да тынгылаб бир кесек тургъандан сора, Валя гузаба айтды:

— Бизни ёлтюре болурла, кете барайыкъ, кеч болгъанды.

— Ма, кѳремисе, мени амалтын педагогиканы билмединг да къалдынг. Къызла уа къадалыб окъуй болурла бусагъатда.

— Огъай, мен билеме: окъугъанма...

Аскер, кечеге тубанны джарыб орамланы тунакы джарытхан чыракъгъа къарай:

— Алай эсе, игиди. Кёл, кетейик! — деди. Экиси да бир-бири кьолларындан тутуб, бир алада бир къарам-лары тюбеше да ышара, гузаба, къарамдан ташайдыла.

БЕШИНЧИ БАШЫ

Рамазан, эшик аллында субай тал чыбыкъчыкъладан габдеш эше, кеси аллына мурулдаб, джырлайды:

— Иш кьолай болсун, Рамазан!

Рамазан бир джанына къараб, арбазда Халитни сюелиб тургъанын эследи.

— Ой, сау бол! Кел, джууукъ бол!

— Не этерге тебрегенсе биягъы сен? — деб, Халит кёжюн габдешге джетдирди.

— Кёресе, безнийбиз... габдешчик этер эдим деб кю-решеме, — деди.

— Джашладан не хапарынг барды? Аскер юде бол-са, кьолунгу сууукъ суугъа тийирмеучен эди..

— Ала да тынч-эсендиле. Бусагъатда экзаменлеге хазырланабыз, — деб джазадыла. Энди, бир джылдан бошарыкъдыла окъуб, кеслери башларын тутарча болсала, андан сора меннге джукъ да керек тюлдю...

— Игиди, игиди. Бошарла ала да окъуб. Алан, буса-гъатда джашлагъа ышаныу джокъду, окъуб бошагъын-чы огъуна къатын аладыла да келедиле. Къоркъгъандан ичимде джаным джокъду: бизни сылыкъ аллай бир зат этиб кьояр деб...

— Да, не гурушха барды алагъа, хариб! Алай а биз-ни джашла алай телиле болмазла, сен айтханча, кес-лери сюйгенни алсала да, окъуб бошаб, алай аллыкъ болурла... Мени сарытын, кеслери разыгъа огъайым джокъду.

— Сен сейир адам кёреме, Рамазан. «Кеслери разы-

гъа огъайым джокъду» дейсе... Бир къамырсагъанны алыб келсе да, огъайынг джокъду, не-е? Кюл парасын чыгъарырма аллай джашны, ёзге джукъ этмей...

— Халит, ала да адам къатында джашай шойдула да?.. Алсала да — кеслерича бир окъугъан болур... Кертда дегеннге, бир дырганы алыб келлик болмазла.

Ныгъышда олтуруб, урчукъ ийире тургъан Аминат бла Сапият эркишилени сёзлерине къошулмай, тынгылаб турдула. Эм артында Сапият сёз къошду:

— Къой-къой, Рамазан! Бусагъатда адам ангыларыкъ тюлдю... Къайда болмагъан бир дырбызны алыб да къоядыла. Мырс болгъанды дуния; несин айтаса?.. «Аллах бермесин», де ансы...

Халит хосба бычагъы бла чыбыкъчыкъны джона:

— Тейри, келинле бир да къайын ананы кёлюне дже-талмайдыла, — деди.

Сапият, Хамитни ауузуна чабханына уяла, айтды:

— А къыз, иги да джетмейдиле. Юй джарлылыкъгъа къарамай, миширти ёлюкча, орунга аунаб турсала... Адеб, намыс билмей, джалан бут, эки чомуртхасын эки джанына ата...

Рамазан сёзню тереннге кетерин билиб:

— Биз бош кюрешибиз даулашыб. Кимни суюселе, аны алсынла, — деди.

Халит бир кесек сагъыш этиб туруб айтды:

— Тейри, бек тюз айтаса, алай а сагъыш этчи, джангыз джаш... ол да айтханынга сыйымаса... табсызыракъ болады,.. — Бёркюн кёзлерине тюшюре, — бек ауур тиернкди, алай болса.

— А къыз, сабийни суюмегенми барды? Сиз, хариб, эркиши суюк болуб юйюгюзде къымылдагъан олду да, артыкъ бек да сую болурсуз, алай а мыртхы суюую болгъан да, бойнумады, аланы бирин бырناق кёре эсе?!

— деб, Аминат Сапиятха къарады. Сапият, джагъасы бусу бола тебреген мор къурт къатапа чепкенини этегин не джабышхан джюн устуккуланы ариулай, айтды:

— Бездик ариу! Керти айтама тоба! Былагъа къайгъы эте, джарлы джаныбыздан тойдукъ. Джаханним юйюдю, не суйсе аны этмесе, къулагъыма кирдик тюлдю. Ол да, эшек мыйы ашамагъан эсе, атаны-ананы къачын биллик болур! «Джангы алгъа урур, эски артха турур», — дейдиле. Бусагъатда ёсюб келген джашла, къызла обурдула: хар бир акъыл ышан аладан чыгъады, биз кеси чагъыбызны унутуб сёлешгенлигибизге.

Была бары да ненча айтсала да, Рамазанны айтханында тохташадыла...

Кюн батаргъа джеришиб, кёкню къыйырын кызыл бояды. Ингирги аязчыкъ тереклени башларын сыйпай, сескекли чапракъларын акъырын шыбырдатады.

* * *

Ийых кюнню ингирги эди. Шахарны орта орамында адам кёбдю. Аланы бир къаууму тебсерге барады, бир къаууму джыйылыб ушакъ этеди, кими скверде сёлешесёлеше, кълтукълашыб, акъырын джюрюйдю.

Быланы кёбюсю ишден сора джасаныб, солургъа чыкъгъанды. Нина бла Валя площадха джетгенлеринде. Нина макъамын мурулдай келиб, «Шошлукъну» джырлады:

Ночью за окном —

метель, метель,

Белый, беспокойный снег...

Ты живёшь за

тридешать земель

И не вспоминаешь обо мне.

Джырны джумушакъ, мыдах макъамы Валяны джюрегине джылы тийди. Онгсунуб тынгылаб тургъан Валя, Нинаны тохтагъанын да эслеялмай, эсин сагъышханыди. Аны кыйнагъан Аскер эди. Джюрегини кыйгысын чачар муратда, экин бирге ашыргъан кюнлерин кёз аллына сюеди. Андан да магъана чыкъмазын биллиб, боллукъ заманны кёзюне кёргюздю.

Валяны сагъышын Нина бузду:

— Валя, не сагъыш этесе аллай бир?

— Кесим алай, джаш заманымы эсеме тюшюре эдим, — деб, Валя амалсыз ышарыргъа кюрешсе да, Нина тенг кызыны кёлюндегин «окъуб» бошагъан эди, алай а джукъ айтмады. Бир кесекден Валя «энтда джукъ сорады» деб къркыгъанча, Нинагъа айланыб:

— Нина, Олег кыйдады? — деб сорду.

— Билмейме, кыйда эсе да. Армиядан келгенли, бурнун кёкге тутуб айланады... Джалыныр кыаруум джокъду... Аныча бирни табмаймы къллыкъма? Тюне не бир джаш бла танышхан эдим... — Нина ахсыныб, эки кёзюн джерге сюзю. Алларына эки джаш чыкдыла.

— А, Нина, кыйдан чыкдың?

Джашланы бири Нинаны кълун тутхандан сора, ол да Валя таба айланыб: «мени нёгерим», — деб Валяны джашла бла танышдырды. Бу тюбешиу Валяны хапары болмагъанлай болса да, Нинаны терслигин терк огъуна ангылаб, кыашын-башын туюуб, ючюсюне да бир джанын буруб тохтады.

— Келигиз, драмтеатргъа барайыкъ! — деди Нинаны танышы Коля. Сора кишиден джукъ эштмегенинде, Нинаны да алыб, джанлады. Бир атламдан Нина ызына айланыб: «Сау кълалыгъыз!» деб, ышара, туурадан ташайды.

— Келигиз, биз да барайыкъ, — деди Юра, Валягъа къараб.

— Огъай! — Валя, Нина кетген джаны таба айланьб, хыны ышарды.

— Аллай бир нек къоркъдугъуз менден?

— Мен кишиден да къоркъмайма. Муну барысын да Нина чыгъарыб айланады.

Джаш ышарды, алай а Валяны тенг къызына чамланнганын эслеб, илгизлик болгъанча, акъырын тебджилдей, джерге къарады. Джарыкъ халда сѐлеше, Коля бла Нина къатларына келдиле.

— Танышдыгъызмы?

Валя нѐгерине къынгыр къарады, алай а джукъ айтмады.

— Биз билетле алыб келебиз, сиз да барлыкъ эсегиз... билмедик...

Нинаны сѐзлери Валяны джюрегине мизча чанчылыб, кесин мындан ары тѐздюралмай, юсуне дууджанды:

— Бюгече тюбеширигинги меннге нек айтмагъан эдинг? Алай этеринги билсем, ѐмюрге сени бла орамгъа чыкъмаз эдим.

— Сора, мен сеннге не хата этгенме?

— Этиб не этериксе, андан сора?.. Мен танымагъан адамларыма тагъылыб айланнганладан тюлме.

Сѐзню тереннге кетерин таныб, Коля, Нинагъа этек джая:

— Къоюгъуз, бошунагъа неге даулашасыз? Нина бла мен бюгече тюбеширге деб, алгъын джолда алай оноулашыб айырылгъан эдик. Нина «биргеме нѐгер къызым боллукъду» дегенинде, мен да тенгими алыб келгенме.

— Сени кесинг джангыз къоймаз ючюн этгенди алай

Коля, — деб Нина, кесине бюсюреу излегенча, башын ёрге ёхтем тутханында, Коля да: «Тюздю, мен Нина бла, сиз да — экигиз...» — деди, кёзю-башы бла Юраны кёргюзтюб.

— Мени къайгъымы этмегиз, меннге киши керек тюлдю, — деб, Валя чорт джууаб берди.

— Алкъын танышмагъанмысыз? — деб, Коля, соруу анга берилгенин билдире, Юрагъа бурулду. Ол да хыныракъ айтды:

— Болду, кёб сёлешме.

Алай болгъанлыгъы ючюн, Коляны тынар акъылы болмай, махтанаракъ халгъа кириб, сёзню аллын башлады:

— Сен къызлагъа сёлеше билмейсе. Мен, къыз не бек ачыуланса да, къол джууб къоймайма: болгъаны да айтыб, ол кюлгюнчю тынгы табмайма.

— Барысы да сенича алапат тюлдюле, — деб Юра ачыуланды. Сора Валягъа айланыб: — Кечигиз мени, оюмсузлугъуму, — деб баш энишге къарады.

— Сен а, не сёлешгенинги да билмей кёреме... Адамгъа игилик джарашмайды. Сюйгенинги бол! Кел, Нина, кетейик, — деб Коля аны къолундан тутуб, экиси да къарамдан ташайдыла.

— Хузумду. Мени нёгерими да андан ашхылыгъы джокъду. Табхандыла экиси да бир-бирин. Аны амалтын, киногъа кечигиб къалдым, — деб Валя бууунунда сагъатына къарады.

— Киногъа алкъын кеч болмагъанды, джети сагъатха, — деб Юра, уяларакъ джууаб этиб, джерге къарады.

— Барыргъа уа боллукъду. Мен кесим джангыз сюймейме, кечегиде...

— Ушатсагъыз, бирге барыр эдик, — деб Юра, асыры таукел сермегенине джунчуб, дагъыда къошду:

— Қъоркъмагъыз, мен таза кѣлюм бла айтама.

Юраны сабыр сѣзлери Валяны оюмун таргъа тыйдыла, амалсыз этдиле. Эм ахырында Валя киногъа барыргъа разылыгъын билдирди. Джолда бара-бара Валя:

— Кѣремисе, Нинаны телилиги ючюн... Мени адамым болгъанын биле тургъанлай... Танымагъан адам бла джюрюгенден суймезим джокъду, — деди. Сора, Юраны джанына тиймез муратда, къошду:

— Кѣлюгюз къалмасын, мен сизни юсюгюзден айгмайма.

Кинодан чыгъыб, сѣзню аллы ычхыныб, шагърепликге тин киргенинде, джаш:

— Билемисиз, биягъында, площадьда, бир бек уялгъан эдим... Мен къызлагъа тагъылыучуладан тюлме... Суйген къызыма да кѣб сѣлешмей эдим, — деди.

Валяны сагъатына къарагъанын эслеб, джаш анга заманны сорду.

— Тогъуз, — деди Валя.

— Ашыкъгъанмы этесиз?

— Огъай, энтда джарым сагъат барды — тогъуз бла джарымда джатыучанбыз.

Бир кесекни тынгылаб баргъандан сора, Валя сорду:

— Биягъында суйген къызыгъызны юсюнден не эсе да айта тебреген эдигиз...

— Асыры тутхучсуз адам эди... Юч джылны Армияда туруб келгенимде, хар ким кѣлюмю чыгъарыб къойдула.

— Сора сиз адамлагъа ийнандыгъызмы да?

— Огъай, кесине тюбеб сѣлешгенимде уа, ант-кърал

этди... Кечдим... Экинчи бир джашха таггылыб айланганын кѳргенимде, сѳлеширим да келмей кѳалды...

— Сизни айтыуугъузгѳа кѳарайма да, энтда сюе болурсуз дейме аны?

— Бош келеди кѳлюгюзге алай: озгѳан заманны ызына кѳайтарыгѳа мадар джокѳду. Кесими юсюмден башыгѳызда зынтхы тирмен айландырдым, кечигиз...

Валя джууабны орнуна джашил боялгѳан кѳанга бурууну кѳатына сюелиб: «Ма, мен джетдим, сау болугѳуз!» — деди. Юра, бир кесекни сюелиб туруб, акѳырын: «Ашхы кечели болугѳуз» — деб, ызына айланды.

Валя юйге киргенинде, Юраны юсюнден кѳоймай соруб билгенине уялыб, кѳызарды. Экинчи кюн а Нинагѳа тюбегенинде, ол да Валядан кѳлю кѳалгѳанын билдирди:

— Тюнене мени бир бек уялтдың. Бизге билдирмей кетиб кѳалыб, биз а сени излеб айланганбыз.

— Мен киногѳа баргѳан эдим; сизге кѳарауулму болукѳ эдим — деб Валя кесин кѳоруулады.

— Игит да, Юра бла киногѳа барыгѳа табсанг, башынгмы аурурукѳ эди? Алгѳы бурун кесинги супучукѳ этиб, артда джашны кѳргенингде уа, бурулуб кѳарамай, кѳачыб кетдинг, нее?

— Не джаш хапарны сандырайса? Сора кесим джаныгызмы барлыкѳ эдим да кече?

— Хы... Танышхан заманынгда турсунмагѳанча этиб, артда уа биргесине кѳошулуб кетиб...

— Болду, бош сѳзню кѳой..

— Ётюрюкмюдю? Ачыуму болады?

— Мен сени биргенге окѳугѳанлыгѳыма, тели болгѳанынгы билмей кѳре эдим! Бюгюнден ары кѳараб кѳрлюгюм да келмейди, ёле турсанг да, кѳатынга басмам!

Валяны кёзлерине асыры ачыудан джыламукъла урдула. Нёгери бла урушханы эсинден кетмей, ингирге тынгысызлай джетди.

Ингир ала эшик акъырын къагъылды. Юйде Валя кеси джангыз эди. Окъуй тургъан китабын бир джанына салыб, эшикни сабындан тутуб сорду:

— Кимсе, не керекди?

— Менме, ары ач, айтырым барды, — деб, джыларгъа тыгъылыб, кючден-бутдан эштилген таныш ауазгъа Валя сейирсиниб, тюгел да ийнаналмай:

— Нинамыса? — деб сорду.

— Хо.

Эшик акъырын ачылыб, Нина ичгери кирди. Къолун таукелсизирек узата, Нинаны:

— Джарашайкъ, — дегенин эштиб, къарагъанында, кёзлеринде джыламукъ тамчыла агъаргъа хазыр болгъанларын эслеб, нёгерини узатхан къолун тутуб, кеси не къысыб къучакълады. Валя Нинаны халын таб кёрмей, хапар сорур муратда, бетине джити къараб ангарылды; алай а аны джукъ айтыр къарыуу болмайын, орунга бауурундан къабланыб сытды. «Муну да менден да бек бир бушууу барды. Бош урушхан эдим: джангыз ол терс тюл эди. Ёмюрде кишини къатына бармам. Аскер эштсе уа, не айтырыкъды? Ол да менден дженгил бирди!».

Валяны кёлюнде сагъышлары, бири бирин ауушдура, тынгы бермедиле. Джылай тургъан Нинаңы къатына олтуруб, башын ёрге кёлтюрюб, акъ къолджаулукъ-чугъу бла джыламукъларын скюрте сорду:

— Не болгъанды? Нек джылайса?

Нина, башын Валяны кёкюрегине сала, сёзлерин юзюк-юзюк чыгъарды:

— Адамды деб тура эдим... ол а.. .

Нинаны сёзлери тамагына тыгылыб, андан арысын айталмай, башын энгиште ийиб тыхсыды. Нёгерини кёлюн чапырыр муратда, Валя:

— Бош сёзле ючюн кыйынама кесинги. Айхай, кёргенинги барысы алапат болуб кяалса уа? — деб тенг кызыны джюрегин чапыргъа кюрешди.

* * *

Экиси да киногъа барыргъа оноулашыб, орамда бара турганлайларына, Валя Нинаны чыначыгы бла тюртюб:

— Келедиле, — деди.

Нина Валя кёргюзген таба къараб, Юра бла Коляны эслегенинде, гузаба атлай, Валягъа: «Къарама ызынга, эслеменча эт да кьой», деб айтыргъа, джашла эрлай ызларындан джетиб, саламлашдыла. Къызланы салкын саламлашханларын онгсунмай, Коля кёлкяалды къарамы бла экисин да аулай айтды:

— Терслик мендеди, кечигиз!

— Кечмеклик тилемез ючюн, терсликни этмезге керекди, — деди Валя.

Нина бла Коля джарашыб, киногъа кетдиле.

Юра, Валяны халын таб кёрмей, сорду:

— Неге эсе да бир кыйналган затыгъыз болур дейме? Огъесе...

— Огъай, сагышым, кыйгъым да джокъду. — деди Валя акъырын.

— Мени да бюгюн кёлюм бир тюрлю болуб турады... кяалай эсе да илгизлик болганча... тюнене письмо алдым да... ол сизге хапар айтхан кызымдан...

Валя, аны сёзюн бёле, сорду:

— Не джазады?

— Джазыб не джазарыкъды? Бнягъы фатауаны окъуйду: сенден сора кишим джокъду... къайдам... не айтайым...

— Сиз а джууабха не джаздыгъыз?

— Ийнанмайма, къалай сюйсенг, алай джаша, дедим да къойдум.

— Алай къл джууб къларгъа джарамайды. Кесни-гизни кълюгюзню ангылатыб, тюзеталмаймысыз да?

— Тюзелмезлик адам джокъду дейдиле, алай а мен аны тюрлендиралырма десем, алдарма.

Сёзню башха джанына кълыйдыра, Юра джюрегини отун ачды:

— Валя, къалай келеди кълюгюзге: Нина бла Коля нек урушадыла?

— Мени аладан хапарым джокъду, «аладан» десем да, Колядан. Нина уа асыры буруш, чёрчек адамды. Ёмюрде кишиге сёлешмем деб тура эдим...

— Нек?

— Мени сакълагъан адамым барды.

— Меннге айтсагъыз а аны.

Валя тынгылай туруб: «Тюнене мен да андан пись-мо алгъанма»,— деб баш энишге къарады.

— Хы, энди билдим, ол сизге уруша болур, мени бла тюбешгенигизни билиб?

— Огъай, ол аны билмейди. — Умут бла кълоркъууну арасында башы кълалыб, бир кесекден айтды: — Биз энди тюбеширге керек тълбюз, ангыладыгъызмы?

— Мени кълрлб болмай эсегиз, сиз айтханнга «огъай» дер къларуум джокъду.

— Бош кълюгюз кълалады: мен адамлыгъымы сатал-лыкъл тълме.

— Энди экибиз тюберик тъл эсек, мени сизге джа-

нгыз бир айтырым бар эди, — деб, Юра Валяны къатына джууукъ келди:

— Джангыз бир соруугъа джууаб берсегиз: мен сизни Аскерден алгъаракъ танысам, джаратырыкъмы эдигиз?

Валяны къызарыб, баш энишге къарагъанын эслегенинде, Юра, дыгалас этѣ, дагъыда къошду:

— Мен сизни болумугъузну толу ангылайма, алай а Аскерге «меннге ышанма» деб джазылса, не боллукъду?

Валя таукел джууаб этди:

— Алай этерге джарамайды. Сизге алай этселе, къалай боллукъ эди? Сѣз бериб, ызындан къара сабанны сюрюб, алдаб къояргъа джараймыды? Сѣзюнге ие болургъа керексе.

— Сиз аны сакълагъанча, ол да сизни сакълай эсе, ол айтханыгъыз тюздю.

— Сакъламай амалы джокъду демейме, алай а мен аны эртдеден бери таныйма, беш джылны бирге окъугъанбыз.

Валя ѳхтем сѣлешгенине уялыб, джерге къарады.

Сѣлеше-сѣлеше, площадха чыкъдыла. Площадны бир джанында зыгыт терекчикни кѣргюзте, Юра сорду:

— Валя, эсигиздемиди былайы?

Валя. Юраны сѣзлерине багъа бермегенча, башын силкди.

— Биринчи кере былайда кѣрген эдим сизни, ѳмюрде унуталлыкъ тюлме.

Юйлерине джетгенинде, Валя джарыгъы чыкъгъан терезени кѣргюзюб айтды:

— Сау болугъуз! Мен юйге келдим. Нина мени сакълаб тура кѣреме, джатмай.

— Ашхы кечели болугъуз! — деб Юра, Валяны кѣзлун къысыб, таукелсиз атлай, къарангыгъа ташайды:

Оруннга киргенден сора Нина:
— Бизден киши эсledingми? — деб сорду.
— Огъай. Не болгъанды?
— Бизни Зина эсlegenди. Айгмагъа эди Аскерге!
Валя джууаб къайтармады. Нина тохтамайын дагъы-
да сорду:
— Юра бла не болдунг? Не айтды?
— Джукъ да айтмайды. Джаратханча кёрюндю.
— Сора нек мурукку этесе?
— Аскер а! — деб, ышарды Валя.
— Къалай салкъын къарайса сен дуния джашаугъа.
Аскерни сени-меничалары кёб болурла. Бусагъатда
джашлагъа ышаныу джокъду.
— Огъай, ол башха тюрлюдю.
Нина Валяны ауазын мыдахыракъ эслеб:
— Сюйгенингча эт, мен алай ойнаб айтама. Бары-
быздан эсе да сен иги билесе аны, — деди.
Валя: «Барысыны да джокъду хаталары. Бизден
чыкъмай, аладан чыгъарыкъ болмаз!» — деди.
Нина: «Мени къагъыб айта болур», — деб кёлюне
келе, нёгерине джити къарагъанында, ол да сюйюмлю
ышара:
— Кел, джукълайыкъ! — деб, узалыб, чыракъны
джукълатды.

АЛТЫНЧЫ БАШЫ

Азретни берген дерсин устазла джыйылыб сюздюле.
Алгъы бурун сёз кесине берилди.
— «Хауаны ауурлугъу барды», деген статьяны са-
бийлеге ангылатыр ючюн, эртдеден хазырланнган эдим.
Сынам этген заманда, дерс берлигимден эки кюнню

алгъа Валентина Яковлевнагъа келиб, кѣб билмеген затымы соруб билген эдим. Тюзюн айтсам, сабийле сынамны эталмазла деб кѣоркѣуб тура эдим да, мен кѣоркѣгъанча болмады. Дерсимде джетишмеген затла да кѣбдюле. Сынам этген заманда, дерсге джанджаулукъ элтирге керек эди, сабийле кѣолларын сюртер ючюн. Дагъыда кѣлюме джетмеген бир зат: сабийле асыры бек дауур этгенча кѣрюндюле, ол мени кѣарыусузлугъумду. Алай болса да дерсни мураты толгъаннга санаргъа боллукъду, — деб, Азрет сѣзюн бошаб олтурду. Азретни дерсинде болгъан алты адам сѣлешиб бошагъандан сора, методист Татьяна Тимофеевна ахыр сѣзюн айтды:

— Барыгъыз да айтханны кѣайтармайым. Азрет классны кѣолунда тута биледи, сабийлени сюгени танылады, ол себебден, аны окѣутургъа джѣню барды. Дерсге деменгилн хазырланнганы кѣрюнеди. Джаратмагъаным (сиз айтхан кемликлени тышында): окѣуучулагъа «ким айтыр меннге?» деб соруу бергенни табсызыракъ кѣреме. «Ким айтыр?», — деб кѣойса, джарашуу боллукъ эди. Алай а, бу Азретни биринчи дерси болгъанын эсге ала, ол мындан ары да таймаздан игиден-иги дерс берлигине ышандыргъаны ючюн, дерсни «айырмагъа» санаргъа боллукъду.

Татьяна Тимофеевна кѣарамын Валентина Яковлевада тохтатды. Ол да методистни айтханына разы болгъанын билдире, кирпичлерин гузаба кѣагъа, ѳрге турду. Азрет да нѳгерлерни бла эшикке чыкъды.

...Джангур тохтаб, кюн джайыкѣгъанды. Тал, бусакъ, балий тереклени чапракъларында джангур тамчыла, кюнде алтын суугъа боялыб, мынчакълача, джылтырайдыла. Тѳгерек кѣозгълалады. Чыпчыкъла джарыкълалда джюуюлдей, джибиген тюкчюклеринден кѣанатларын силкиб, суулары агъыза, бир терекден, бир те-

реке учуб кѣонадыла. Джер джангурдан джалчыгъан болур: кѣлле кюнде джылтырайдыла.

Скверде тюрю-тюрю гокка хансла, суулары тар-кѣаймаса да, «энтда кѣуй» — дегенча, кюннге бетлерин бериб, кѣкке кѣарайдыла. Тереклени тюбю кѣырдышда, табигъатны чиби кѣолу бла себилген сатанай соханланы джашил чачларын аязчыкъ тараб, энишге ийгенди. Тютюнлей тургъан кѣанга бурууну джанында кѣарт кюрюч терекни кѣабугъу, джашагъан джылларыны джелли, джангуру татыб, эски быстырча бырын болуб, терек да, сагюнджюсюн юсюнден аталмагъанына кѣайгъыргъанча, белин бир джанына ангырчакъча бююб, булчукълары бла кѣкке кѣарайды. Титилген джюнча, боз булутлу кюелчен кѣк кюкюресе да, тамчы акъмайды. Мийик юйлени мюйюшлеринде быргъыладан суу агъыб, таш джолгъа саркъады.

Юйге бара Азрет Аскерге:

— Кѣалай болду дерсинг, ненча алдынг? — деб сорду.

— Кѣолай болмады, кѣалай эсе да абзыраб кѣалдым...

Аскерни ичи тутмай джууаб этгенине Азрет кѣайгъылы болуб, сорду:

— Нек мыдахса, не болгъанды? Бери толусу бла хапар айт, тынгылауну басыб турма да!

Аскер, улуу кѣзлерин тенгине сюзе, айтды:

— Не хапар айтыркъма, биле болурса да?!

— Сора мен кѣайдан билликме? Сени дерсингде болмагъанма да.

— Тѣрт алгъанма. Дерсен юч минутну кечигиб чыккыгъан эдиле сабийле.

— Ой, сени огъесе! Аны ючюмю мыдах боласа? Сени дерсинг кыйын дерс эди. Тёрт алсанг — андан сора не керекди? — деб, имбашындан акъырын къагъа, Аскерни кесине кыйсыды.

Аскер тюрб эрнин къаба:

— Сен айтхан тюздю, алай а юч минутну кечикгениме джюрегим жарылады, ансы, — деди.

Азрет сёз кюшмады.

Тюкеннге джуукълашыргъа, адамланы кёбча керюб, китабларын Аскерге узата:

— Ма, сен бара тур, мен ётмек алыб джетейим, — деди. Аскер юнге джетер-джетмез почта ташыучу кызычыкны къара сумкасына ышарыб узалгъанын эслеб, туракълады. Тоня сумкасындан конвертни чыгъарыб, ёрге тута, айтды:

— Иги болду кесинге тубегеним, бир тебсетейим.

Аскер, суюмлю ышара, марджан мынчакълача, тыкъ тизилген акъ тишлерин кергюзте:

— Кимден келгенин айтмасанг, тебсерик тюлме, — деди.

— Не башхасы барды, сеннге келгенди да?!

Тоня, алай айтханлыгына, конвертни тышына къараб, билдирди.

— Айыралайма, кюру кюл салыб кюйгъанды... Бир ишексиз, къаракъашынгдан келген болур?! Ма, ма! Орамда чанчылыргъа уяла болурса, — деб, Тоня. письмону Аскерге узата, орамны энишге кетди.

Аскер юнге ашыгыш кириб, китабларын стол юсюне быргъаб, эрлай конвертни ачды. Ол онунчу классда биргесине окъугъан кыздан келген эди. Аскер Зинаны кюл ызын таныды. Зинадан не Азрет, не Аскер письмо алмаучан эдиле, ол себебден бир кесек сескекли кёзлери бла ууакъ тизгинлеге битди. Зина былай джаза эди:

«Аскер! Эм алгъы бурун саулугъунгу, эсенлигинги билирге сюеме. Къалайды окъууунг?

Бизни джашауубузну кесинг билесе, сен кетгенден бери алай уллу тюрлениу болмагъанды...

Ёмюрде сеннге письмо джазмагъан адам джазгъанына сейирсинник да болурса. Амалсыздан джазама. Тюз этген эсем, кёрюрсе, терс эсе да — кесинг сюзерсе, алай а мени сенден уллу тилерим: кишиге билдирме, артыкъ да Валягъа билдирсенг, эштмедим деме!!!

Валя бир джаш бла танышыб, бир кере киногъа да баргъанды... Мен сеннге аны барысын джаза турлукъ болмаз эдим, халинги иги билмесем. Сени биргенге кёб ариу кызла окъуйдула, алай а сен, Валянгы унутуб, кишиге алданмазлыгъынгы билеме. Азрет да туура сеничады. Сени бу къайгъылы заманынгда тынгынгы бузаргъа ырымым тартмай эди, алай а болалмадым, — кеч! Азретге бизден салам айт! Къолунгу къаты ктысама. Салам бла Зина».

Аскер, кёзлерине ийнанмай, Зинаны джазгъанын юч кере окъуса да, кёлю хош болмады. «Алай къалай болур? Огъай, былайда мен ангыламагъан бир зат барды. Ойнаб джаза болурму? Алай болгъанлыкъгъа, Зина тизгинин джыя билген кыыз шой эди да? Алдарыкъ болмаз. Эм ахырында хан туруб къалдым да!» Тюрлю-тюрлю сагъышла Аскерни башын кысыб тургъанлай (ол да эки къолун кёнчек хурджунларына салыб, юй тюбюнде ёрге-энишге бара, эшикден Азрет кирди. Аскерни бети-къуту кетгенин эслеб, Азрет, джукъ да айталмайын, ауузун ачыб ангарылды. Аскер хыны ышара:

— Тютюн алдынгмы? — деб сорду. Аскер тютюн пачканы узатханында, Аскер ауузу бла бурнундан кёксюлдюм, бурма тютюнню тенг чыгъарыб, юйню ичин чарс этди. Бир кесекден, кёзлерин мыдах сюзюб, сорду:

— Азрет, сен керти суюмеклик барды деб ийнана-мыса?

Азрет, Аскерни аллай соруулагъа ёч болгъанын билиб, деменгили джууаб этерге ауузуна сёз келмей, сорду:

— Андан башха къайгъы джокъмуду? Ол а эсинге къайдан тюшдю?

Аскер тенгини ышаргъанын онгсунмай:

— Керти адамла бир бирине ышанган кючлю суюмеклик бармыды? Кёлюнге къалай келеди? — деб, кысылыб сорду.

— Айтыугъа кёре, барды. Мен окъугъан китабланы сен да окъугъан болурса?! Игит да барды!

— Сен юйдеги джашауну къой. Мен соргъан башхады... Ангылаймыса? Юйдегили болгъунчу, дегенлигимди...

— Билеме-биле. Юйдегили болгъунчу адамла бир бирине ышанмай эселе, таза суюмеклик джокъ эсе, бир юйюрге къууанч бла джашагъан сабийле къайдан чыгъадыла деб тураса?

Сёзлерине ажимсызлыкъны дараджасын кьошханча, Азрет таза кёлю бла къызды:

— Сен мени тюз ангыла: «суюмеклик къуру юй джашаудады». — деб къояргъа да боллукъ болмаз. Алай а мен билген бла, сабийле суюмекликни айырылмазлыкъ кесегидиле.

Аскер, кесини къайгъысын да унутуб, нёгерине чам этерге юреше, айтды:

— Алан, сен меннге лекция окъуб къойдунг да!... Бир юйдегили адамча да сёлешесе, суюсенг!...

— Биз экибиз юйдегили болмагъанлыкъгъа, джа-

шауда не бар эсе да, ол нени излей эсе да, аны кёрюрге, билирге, анга талпыргъа борчлубуз.

— Мени бир сорлугъум барды.

Аскер, онг къолу бла мангылайын ышый, Азретде аккыллы къарамын тохтатды.

— Сор! — деди Азрет.

— Сен айтханланы барысы да тюздюле. Джашай келиб, бир-бирине ышанмагъан адамлагъа уа не эгерге керекди?

— Билемисе, ала халкъгъа аман юлгюню джаяргъа боллукъдула... Адам инсан алагъа онг кёз бла къарамагъанын билесе: аллайланы ангыларын тюзетир ючюн, кёб иш этиледиди... Адамыча, бир бирин билиб, джаратыб тюбешгенлени юйлери чачылмайды, деб акъылым алайды.

— Сен ушатхан сени джаратмаса уа, не этерге керекди?

— Мени сартын, ол соруугъа къууандырлыкъ джууаб табхан бек къыйынды. Джаратмай эсе — дауунгму барды? Аны къарасын кийибми турлукъса? Былайда кишиге да айыб салыуну билмейме: хар адамны табигъат турмушу бирча тюлдю да.

— Сора аны барысын керти айта эсенг, Роза сени къоюб башханы джаратса, къалай этериксе?

— Не этерикме этиб! Андан матухнуму табарыкъма мен? Ол таза сюймекликни багъасын билмеген, мен юретирча, сабийчик болмаз...

— Аны уа алдайса. Ол башха адамгъа баргъандан эсе, кесинги асмакъгъа асарыкъса.

— Асмакъгъа да асмам кесими, ёзге, бек къыйналлыкъма, сенден къалай джашырайым аны?! Талай джашны анга письмола джазыб тургъанларын да биле-

ме, алай болса да, джюрегими бир зат иги ышаннга буруб, ол мени сакъларына ийнандырыб турады.

— Сора Роза джашлагъа джууаб къайтарамыды?

— Қъайдам. Қъайтара болмаз деб турама, ажым-сыз болмасам да.

— Мен Сапар бла Зухрагъа сукъланама. Насыблыла! Ёмюрде кёлкълды болмайын къалай турадыла экен?..

— Қъолайсызды экибизни да чотубуз, Азрет, сора...Ма окъу! Бюгюн келгенди... Юйге бир барыргъа керек эди,—деб, Аскер тенгине письмону узатды.

Азрет эрлай окъуб бошаб, бир-эки да ахсына келиб, Аскерге кёл этер муратда:

— Бу ётюрюкдю. Сени кёлюнге къалай келе эсе да, билмейме, мен а ийнаналлыкъ тюлме.

— Ийнансанг — ийнан, ийнанмасанг — къой, мен а ишексизме «Макъа да чынгайды кызыны ызындан» деб тюз айтхандыла. Сау джылдан артыкъны кёрмей тургъанынг башха адамны джаратса да, уллу гурушхасыз болургъа керексе. Қъайдан билсин ол сени кёлюнгю: къагъытда джазыб ангылатхан бек кыйынды.

— Аны тюз айтаса,—деб Азрет, терен ахсыныб, дугъум кёзлерин джумаракъ этиб, нёгерини бетине къа-рады.

ДЖЕТИНЧИ БАШЫ

Зинаны письмосун окъугъандан сора, Аскер юйге «тансыкъ» болду. «Бу хапарны керти бла ётюрюк болгъанын кызлагъа сорсам, къайсы бири да айтырыкъдыла. Эшта, бу керти болур!» Тюрлю-тюрлю сагъышла

Аскерни башын, къалын тубан чегет бауурну басханча, басыб, тынгысын буздула.

Джазгъы кюн аламатды. Тёгерек саулай чагъыб.. Хар бир тилли кесини джарыкъ ауазын чыгъарыргъа излейди: къууанч, къозгъалыу уллуду. «Сен а не кюнюнге къууанаса?» Бу соруу Аскерни башын асыры кючлегенден къайдагъысын унутдургъанды. Бусагъатда Аскерни кёзюне къызла ишлеген кийим тикген фабрика кёрюндю. Валя, къызла бла бирге джарыкъ ышара, ишден чыгъыб келеди... Юй джарлылыкъны тындырыргъа кюн кеч бет ала болур?! Андан сора — ингир. Ингирде уа... барыр джер азмыды, солургъа сюйсенг?» Аскер Вaляны башха джаш бла кёзюне кёргюзтюрге не къадар кюрешсе да, джукъ кёрюнмеди. Алай боллукъ болмаз: Аскер анга ышаныб тургъанды. Огъай, алай болургъа джолу джокъду!!! «Къалгъанла кеслерин менича нек термилтмейдиле экен? Ушатханларын джаратадыла, ушатмаса уа — къоядыла. Бойнумады, менича бир джаш кыйнала эсе? Сапар... Насыблы! Къалай иги джюреги барды: ичи къара кюе турса да, бетинден джукъ таныялмайса! Хар бир адам насыбын бир дженгил табады. Мен а нек табалмайма? Огъай-огъай... Мен тели болуб турама. Хар ким да менденми тёреди? Азретни да барды да джарасы. «Кёб джаш письмо джазады Розагъа», — деб турады; алай болгъаны ючюн, «сюймесе, дауунгму барды?» — дейди. Кёзюнге ариу кёрюннген адам сени джараталмаса, не мадарынг барды?

Ахырында Азрет айтханнга келесе... Тюздю аны айтханы. Эшта, ол бура болмаз». Аскерни сагъышыны терен «джукъусундан» джююлдеб, джерден къурмашча чакъгъан шаптал терекге учхан чыбчыкъ сюрюу уятды. Эс джыйыб къарагъанында, эки кёлу эки джумдурукъ болуб, джюреги къаты ура тура эди. Акъырын ёрге туруб,

къол аязы бла ауузун джаба, эсней, юйге кирирге тебре-
генинде, аллына Азрет тюртюлдю:

— Къайдаса? Андагылы бери сени излейме. Кел,
бир джукъ къабайыкъ.

— Ашар кереклим джокъду... Кюнде кёб олтургъа-
ным ючюн тюл эсе, санларым бир бек кыйылгъандыла,
къалктыргъа огъайым джокъ эди.

— Къалктыялгъа эдинг? Тюнене кече тангнга дери
джукълаялмагъан, бюгюн, кюндюз къалай джукъла-
рыкъса, билмейме? Бетинги аман этиб турма да, кеси-
нги къолгъа ал, хилеу болгъанса. Бойнумады, бусагъатда
джюрегинг шош-шош тарай турмай эсе, алай айтаса ан-
сы... Къайгырмаз аны ючюн, адамны ауузуна аш-суу
бармагъан кёзюую да болады, — деб, Азрет, тенгини им-
башындан къагъа, ичгери кирди...

* * *

Юйлерине келгенлей, Аскер, кёб олтуруб чыда-
ялмазлагъын таныб, орунгга таянды. Кёзюне джукъу кир-
месе да, кёзлерин джабыб, эсин сагъышха ийди. Тыш
юйден сёлешген дауурла чыкъдыла. Азрет, къулакъ ий-
иб тынгыламаса да, къулагъына джарты-къурты чалыш-
хан сёзледен Аминатны, Сапиятны, Мариямны эмда Ай-
шатны ауазларын таныды. Джашладан къайсы эсе да юй-
леннген болур эди — барысындан да кёб Аминат сёле-
ше эди:

— Тоба, джюз-минг айтсакъ да, Салимни джашчы-
гъы тюз этгенди... Не пеляхды ол? Берне деб, болгъан-
ны барын этиб туруб, къайда джамёзге да «аман кызы-
гъа къазан къошакъ» дегенлей...

— Башда акъыл болса, быстыр азмъды?!

Аминат, алай бек чарламаса да, Айшатха джууаб этди:

— Не быстыр хапарды ол? Кесинги адетингден къалай джийиргенесе? Ата-бабабыздан къалгъан адетди да! Сора, сени айтыуунга кёре, къуру къанджыгъа дейсе!

Айшат андан да бек къызды:

— Ата-бабабыз бернени къоймай, бизге бир иги затны къойсала, не боллукъ эди...

Аминат, къатынлагъа Айшатдан джашыртын кёз кыса, айтды:

— Сора, джашчыкъ айтханынгы этмесе, огъайынг джокъду, нее?

Сёзге Байдымат кшошулду:

— А кыз, къойчугъуз бу болмагъан сёзю. Алагъа къаллай бир кыйыныбыз киргенди, биз сюе тургъан джашла ариу биледиле. Бизни мыдах этмезликлерин суйсек, биз да аланы мыдах этмезге керекбиз. Джашларыгъыз джаратханны къайсы биригиз да джаратырыкъсыз, бош чибинлейсиз ансы.

Мариям Байдыматха разылыгъын билдирди:

— Джюз-минг айтсанг да, заман кесини излемни этмей, сени, мени айтханыбызны этмез. Бусагъатдагъы сабийле бизни заманыбыздача баш баулу болуб турмайдыла.

— Тюздю, джаным, тюздю. Зынтхы тирменча, бошунагъа сёлешгенден не барды? Бир да къоркъма. Айшат, Таубий сени джашынгы кюлпарасын чыгъарыр. Алай болгъанлыкъгъа, бош къайгыраса,—деди Мариям, дамлы ышара...

Талай заманны сёлешиб, сорукугъан къатынла чачылгъан болур эдиле: дауур тохтаб, Аскеени кюулагъына Аминатны сауутланы зынгырдатхан тауушу келди.

Аскер, эки кёзюн юйню мюйюшюне сюзюб ,къатынланы сёлешгенлерине сейирсинди. Артыкъ да бек Мариямны сёзлери джюрегине бек джараб, кеси аллына джылы ышарды. Анасы эшикни ачыб:

— Аскер! Турчу, джылы шорпадан бир-эки ич, — деб, акъырын тыш юйге чыкъды. Аскерни, ашаб-ичиб бошагъандан сора, сагъатына гузаба къараб кийиннгенин эслеб, Аминнат сорду:

— Къайры тебегенсе?

— Анам, къайгъы этме, мен бусагъат къайтырыкъма: джашлагъа туберим барды.

— Ингирде кечге къалмай кел, марджа, атанг уру-шурукъду!

— Бусагъат къайтама, — деб Аскер эшикке чыгыб, орамны энишге кетди. Тири-тири атлаб, фабриканы туу-расына джетиб, тюрлю-тюрлю бояула бла боялгъан таянчакъ табджаннга олтуруб, джюреги кызыу тебе, сагъатына къарады. «Бусагъат! Бусагъат! Ишден чыгъарыкъдыла! Беш минут къалгъанды! Къалай айтыб ангылатайым джюрегими? Тюз ангылаялмаса уа, не этерикме? Не айтыб башларыкъма алгъы бурун? Азрет да болса, иги боллукъ эди. Нек ала келмедим аны?» Соруула бири-бири ызындан кёзюусюз басыныб, дау-лашдыла. Олтуруб туралмай, секириб туруб, ауузундан тютюнюн да джерге быргъаб, эки къолун сыртына чалышдыра, акъырын джюрюб тебреди. Мычымайын ти-ширыу дауурла чыкъдыла: ишчиле фабриканы эшигин-ден тышына тёгюлдюле.

Аскер, кызланы эслеб, алларына чыгъаргъа мурат этсе да, аякъларына айтханын этдирген тынч тюл эди. Валяны эслегенлей, борбайлары кыйылдыла, алай а кёлюндегин суйгенине джашырмайын айтдырыргъа тыр-машхан кючню ауурлугъу дженгиб, Аскерни, акъырын

къымылдатса да, аякъларын джюрютдю. Қъызладан уялыб, тартынчагъыракъ атлагъаны кѣрген кѣзге билинсе да, Аскер, аланы эслемегенча этиб, туураларына чыкъгъанында, Зухраны «Валя, суююмчю бер!» — дегенин эштиб, къызла таба айланыб, ышарыб тохтады.

Аскер, къызланы къолларын тутуб бошаб, тынчлыкъ-эсенлик сорду. Зина Розагъа учхара кѣз джетдириб, Аскерге айланыб сорду:

— Азрет келмегенмиди? Муну джюрегин да бир чапыр!

— Келгенди. Юйде джукълай болур. Азретни хата-сы уа джокъду, тегаран «Роза меннге ышана болурму?» деб аккыллыды, ансы, — деб, Аскер чам этгенинде, Роза, джукъ да айталмай, бетин Валяны сыртына джашырды.

— Бош болады аккыллы, бир да къоркъмасын, — деди Зухра.

— Да, сора хата джокъду, — деб, Аскер ышарыргъа кюрешсе да, Зухра, аны кѣзлерин сабыр, мыдах сюзюлгенлеринден къайгъысы болгъанын билиб, сорду:

— Аскер! Бетинг аманды, не эсе да ауругъанынгмы барды? Огъесе...

Зина Аскерден джашыртын Зухраны тюртдю, ол да андан арысын айтмай тохтады. Қъызла юйге кетиб теб-регенлеринде, Аскер бла Валя артха туракъладыла.

— Валя, сеннге бир кѣб айтырым барды...

Валя аны ауузуна чаба:

— Мени да барды айтырым: Бусагъатда юйге барыргъа керекди. Бир сагъатдан тубербиз, — деди, суююмлю кѣзлери джана.

— Мен сени Балахоновну сын ташыны къатында сакълаб турурма, дженгил кел! — деди Аскер.

Аскер кѣкге сагал-сагал басыныб, джауар къан алгъан къара булутчукълагъа къарады. Алай болгъанлы-

гъы ючюн, андан да себеб табмай, хурджунундан назму китабчыкны чыгъарыб, окъургъа къадалды. Бир кесекден, Аскер да эслемегенлей, Валя келди. Аскерни эс ийиб окъугъанча кёрюб, Валя бир-эки атламы арлакъда туракълады. Аскер китабдан башын кёлтюргенлей, аны эслеб, ёрге къобду. Валя аны таба атлады.

— Кел, олтур былайда, — деб Аскер къызгъа кесини онг джанында орунну теджеди. Валя, сакълатханына къайгъыра, сорду:

— Кёб сакълатдыммы? Анам юйде джокъ эди да, аны ючюн къалгъанма былай кеч.

— Ананг къалай иерге унады?

— Нек иймейди? Нина бла бирге келгенбиз. Азрет да юйлеринде кёре эдим: анамы излей баргъанымда кёрдюм.

— Къайдады Нина?

— Бусагъатда Олег бла къайры эсе да кетдиле. Тынгылаймыса меннге, огъесе тынгыламаймыса? — Валя Аскерни бир джанына къараб, кёзлерин чыракъ ийгенин ушатмай сорду.

— Эште турама, айт, энтда не айтырынг бар эсе да.

— Къаллай бир турлукъса юйде?

— Не башхасы барды? — деди Аскер, Валяны сорууна джууаб этерге ичи тутмай.

— Нина Коляны джаратады дей эдиле, къалай келишалды Олег бла? Огъесе, ким бла безисе да, башхасы джокъмуду анга? Джашай барсанг, кёрмезлик затынг джокъду.

Аскер, терен ахсыныб, Валягъа кёзюню къыйырын джетдирди. Тигине сермегенине да алай уллу къайгъырмай, эки бутун бир-бири юсюне салыб, джукъа эринлерин къаты къысыб, тынгылауну басды.

Валяны ичи къара кюйсе да, танытмазгъа кюрешиб, мыдахыракъ сорду:

— Олег бла урушханлыгъына, экинчи джарашалмаймыды? Не Коляны хапарын айтаса сен?

— Ким айта эсе да, ол кертиди. Аллай «джарашхандан» магъана джокъду. Кесинги билмегенча нек этесе? Биз къатыгъызда болмагъанлыгъыбызгъа, хапарыгъызны билебиз.. Барыгъыз да бирчасыз сиз, — деб Аскер къолун силкди.

— Биле эсегиз да — ол бош хапарды. Нина джалыныргъамы керекди анга? Айтдырмай къоймай эсенг, Нина Коляны джаратмай эди, — деди Валя, туб эрни къалтырай, сёзлери тамагъына тыгъыла, джылары келиб.

— Сора, кёлю къалгъаны сайын, бирер адам бла танышыб барыргъамы керекди? Бююн Олегден эрикди эсе, тамбла — Колядан, бирсикюн да — башхадан эригир. Алай эте турса, адамны сыйы къалмайды; кеси кибикледен эрек болады, эм ахырында, дуния джашау анга бек мутхуз кёрюнюрге боллукъду.

Аскер сёзлерин айтыб бошагъанында, Валя акъ дарий къолджаулукъчугъун чыгъарыб, эслетмей, джыламукъларын сюрте, сорду:

— Менден бир джашыргъан затынг барды. Айт бери, нени джашыраса?

— Джукъ джашырмайма... Кесинг бек ариу билесе мен айтырыкъланы.

— Мен джукъ да билмейме... Керти, сен айтханча, эсе, Олег Нина бла къалай джарашды сора?

— Аны меннгеми айтханды? Сен бил! Сенсе аны биргесине айланган. Экиси да тенг сюерге керекдиле. Олсагъатда боллукъду ишлери онгуна.

— Алай боламыды да?

— Игитда болады.

— Мен анга ийнаналмайма. Сан бир болур — адам-
ланы барысы бир юлгю бла кыалай бичилирле?

— Сен а игитда ийнанмайса! Аскер кыатынгда бол-
магъанлыкъгъа, джашла азымыдыла, заманынгы зы-
раф ашырыб не этесе? — деб, Аскер кълкыалдысыны ба-
шын ачды.

Валяны джюрегине бу сълзле джити мизча чанчылды-
ла. Кълзлерин джыламукуъ басыб, сокъур туюмчекни
тешер муратда:

— Сени кълюнге не келе эсе да, андан хапарым
джокъду, ѓзге менден эштиринг: не кюрешиб чучхусанг
да, менде терслик табаллыкъ тюлсе, — деди.

— Кыалай терс болмайса, башха адамгъа тагъылыб
айлансанг?

— Ким айтады аны?

— Не башхасы барды? Мен ишни болушлусуча айта
тура шойма да?! Огъесе сеннге асыры азлыкъмы этеди?

— Аскер, джангыз бир сорлугъум барды.

— Не затды ол сорлугъунг?

— Не болгъанды сеннге? Былай къуджур болуб
кыалай кыалгъанса? Алгъын адам сълзню ангылаучан
эдинг, энди уа... билмейме... сени таныгъан бек кый-
ынды...

— Мени кълбле таныялмайдыла. Сени танысала бол-
лукъду. Огъай демейме, хайда, кесинге кълб танышла
изле... Мен алай боллугъун билиб, окъургъа кетерни
аллы бла сеннге айтхан эдим...

— Бек тюз этген эдинг айтханынгы: мен аны ѓмур-
де унуталлыкъ тюлме, не ючюн десенг, ол кюн сен — мен
таныгъан Аскер эдинг, адам сълзлеге кыараучу Аскер тую-
л эдинг.

— Адамла билмегенлерин айтмайдыла.
— Урушургъамы чакъыргъан эдинг мени?
— Огъай. Сени бла урушур къарыуум джокъду. къалай суйсенг, алай джюрю.

Аскер, арт сёзлерине сокъураныб, «анда не терслик бар эсе да — тиширыуду, кёлюн алыргъа керекди» деген акъылда тохташыб, онг джанына бурулгъанында — Валя джокъ. Аскер, аны кызыу-кызыу атлаб кетиб баргъанын эслеб, ызындан кычырды, алай болгъаны ючюн Валя, бурулуб къарамай, кёзден тас болду.

СЕГИЗИНЧИ БАШЫ

— Былай кел, Валя! Олтур! — Зухра, ёрге къобуб, тенг кызын акъырын кымылдагъанча кёрюб, тёзалмай, къолундан тутуб, къатына олтурта:

— Нек мыдахса? Қъайдан келесе? Сыт хапар, — деди.

Валя кысха джууаб этди:

— Юйден келеме...

Джазгъы кюн суююмлю ышара, мийик кёкден къарайды. Кёкде, джун устуккулача, кау-куу чачылгъан боз булутланы джел сюрюб, бир-бирине къошаргъа кюрешеди. Скверни ичинде джоппу битген гокка хансла бетлерин кюннге бергендиле.

Зухра паркны тегерегине тизилген джашил кипарис чырпычыклагъа кёзюн чыракъ ийиб айтды:

— Сен насыблыса, Валя... Хатанг джокъду.

— Нек?

— Бир да къуруса да, Аскерни айдан бир кёресе...

— Андан не файда барды дейсе?!

— Кёб сёлеше болурсуз, бир бири кёлюгюзню иги ангылайсыз да!

— Къайда ангылагъан! Адамны кёлюн, иннетин билген алай тынч тюлдю, — деб, Валя джерге къараб ахсынды. Зухра Валяны кёлюндегин къоймайын, чучхуб, тышына тёкдюрдю...

— Билмейме къалай этерге да, — деб, Валя, хапарын бошаб, тенг кызыны кёзюне кыызгъанч ышарыб къарады.

Зухра сагъыракъ сорду:

— Юраны юсунден эштиб къала болурму кёлю?

— Къайдам. Мен да алайыракъ ангыладым.

— Муну къатына бармай къойсанг, не боллукъ эди? Дженгингденми тартарыкъды? Оунчу классда окъугъан заманыбызда Юра сени ызынгдан айланмаучанмы эди? Аны удуб кюрешген Зина болур ансы, Аскер къайдан биледи?...

— Аскер бла Зина энчи сёлешалмагъандыла: кёрдюгюз да, келген кюнюнде огъна барыбызгъа да бирге тюбеди.

— Джазыб билдиралмайды дебми тураса?

— Зина къарнашына джан баса эсе, къалай джазырыкъды?

— Чиркитдинг шойт да къарнашын?

— Зина уа, Юра сенден ыз табмазын таныгъанында... амалы неди? «Джеталмагъан джер тырнар», деб, сизни бири биригизден айырыргъа кюрешмей не этсин? Къалай тюрлю болуб къалгъанды Зина? Энди анга да тенгим де да тур!

— Тюз айтаса. Энди ангылай башлагъанма. Аны барысын Аскерге ангылатхан бек къыйынды. Ол меннге, таб, сёлеширик да болмаз...

— Сёлешмей, не амалы барды? Биз аны «керегин»

берибиз ортагъа алыб. «Урушмай айырылгъан, уялмай кѳошулур» деб, бизде сѳз барды. Ууакъ кѳлкѳалды ючюн неге кѳыйналаса?.. Экигизни халигиз да бирчады: сиз бир биригизни табарыкъсыз!..

Валя, уяла-уяла, акъырын айтды:

— Барындан да терс—Нинады... Ол болмаса, башыбыз быллай сѳзлеге кѳаллыкъ тюл эди... Мен да амалсыз болуб...

— Нинамы? Анга не? Суюсенг кел, суюмесенг — кѳой, сеничала азмыдыла? «Тюлкюню базарда не кѳайгысы барды» дегенлей, ол кишини кѳайгысын этиб алай уллу кюрешмез: кесинг билесе, сенича сенгкилчек джюреги джокъду аны... Кѳуру Нинагъа тууарыргъа умут этмегиз терсликни! — Зухра ал бармагъын хауада силкиб кѳалтыратды. — «Балтада да, сабда да барды», ненчагъыз кѳатышхан эсегиз да, барыгъыз да терссиз, — деб, Зухра Валяны кѳзюне ышарыб кѳарады. Валя, джукъа кѳызыл эринчиклерин эмгени сайын эки джаягъында эки чунгурчукъ бола да чачыла, сансыз бармагъында джюзюгюн бура, айтды:

— Зухра, не этериксе бюгюн а? Кел, бизге барайыкъ, бир кесек олтурурбуз.

— Тохта, кѳызла «киногъа барыр эдик», дей эдиле. Не этсек да, бирге этерикбиз.

— Кѳаллай киноду ол?

— «Кѳыйын сабийле» дейдиле.

— Кѳачан келликдиле? — деб Валя сорур-сормаз, бир джанындан Нина, Олег, Сапар, Зина, Аскер чыгыб, алагъа кѳошулдула...

Кѳобанны ташлы джагъасында кѳарт тал терек белин бюгюб, субай джаш булчукъларын баргъан суугъа таратады. Джелчик уруб, булчукъла суугъа ташая, ыз-

ларына чыкьгъанлары сайын, джашил чапракчыкьлары кьалтырай, тегерек, ауур тамчылары кюнде джылытырай, сууну юсюне чомарт бюркедиле. Айрымканчыкьда ахуюл келтирген кьуу дюккючле тамырлары ерге айланыб чончаядыла. Былайда сабийле кими кьызгъан суу ташха олтуруб, кими исси кьумгъа джатыб, ойнайдыла. Азрет, тал терекни юсюне олтуруб, суу шууулдагъан тауушха тынгылаб, сагъыш этерге еч эди. Окьугъан китабларын кёбюсюн былайда окьугъан эди. Джюрегини эм багъалы сёзлери да былайда туууучан эдиле... Роза... Кёлкьалды тыхсыугъа ёкюл болуб кюрешсе, да, ышаныуу кьурумайды... Азрет аны бек уста биледи. Эх, чакьгъан джашлыкьны алтын кюнлери! Ненча кюн кетгенди андан бери! Сансызды!

Хурджунундан блокнотчугъун чыгъарыб, нени эсе да джазыб, ызына салды. Джалан баш, бучхакьчыкьларын ерге этиб, эки кьолчугъун тобукьчукьларына салыб, энишге ийилиб, кьармакьны акъ халысын суу кьымылдатханы сайын, сескекли бола да, онг кьолчугъун тобугъундан алыб, кьумгъа чанчылыб тургъан чыбыкьгъа узалгъан «чабакьчычыкьгъа» Азрет сейирсиниб, кёб къарады... «Юретирге керекди — суугъа алдатады кесин» деб кёлюне келсе да, ызы бла сокьуранды. «Къой, аймысына, безисин — сабий тюлмюдю!... Ингирде, чабакъ туталса, аз бек кьууаныб хапар айтырыкъ тюлдю анасына! Тенглерине уа! Алагъа уа — махтаныргъа огъай дерик болмаз!...»

«Ма, былайда олтуруб турады, биягъы джеричде!» — деген таууш Азретни эсин джыйдырыб, ызына къаратханында, кьызланы эследи. Зухра кукаланыб; Азретге айланыб, бюсюреусюзюрек айтды:

— Болгъанды джанынгдан джатыб тургъанынг! Тур ёрге! Бизни къайыкьгъа минерибиз келеди.

Азрет, не аз да сейирсинмей, накъырда халда амал-сызыракъ джууаб этди:

— Не этесиз бу иссиде къайыкъгъа миниб? Салкъыннга олтуруб, джаш заманларыгъызны эсигизге тюшюргеиз иги тюмюдо.

— Джаш заманынгы кесинг тюшюре турурса эсинге — биз алкъын къарт болабыз деб къоркъмайбыз, сенича! — деб, къызла кюлдюле. Алай а Азрет да «борча» къалмады:

— Кёлю джаш болгъан да игиди: не десенг да, умут уллу болады.. Гыдай эчгини ханарынлай...

Талай минутдан Азрет, къызланы къайыкъгъа миндириб, узун агъач къалакъла бла сууну булгъай, кёлню ортасына чыкъды. Талай кере кёлню тегерегине айлангандан сора, къызла къайыкъны кеслери джюрютюрге оноулашдыла. Кёзюу алгъы бурун Зинагъа джетгенинде, ол къалакъла бла сууну тартханы сайын, олтургъанланы юслерине суу чачылыб, дауурдан алдыла. Юсюнде кийимлери дибидикча болгъанын да эслемей, Азрет кесин кюлкюге берди. Асыры бек кюлгенден, кёзюне джыламукъ уруб, харх сёл болгъанында, айтды:

— Аякъларынгы иги тире, къолларынгы къатдыр, къалакъланы терен батдырма: кючюнг джетерик тюлдю...

Роза «къайгъыны» башын ачды:

— Ары къыйыр сюрери таба сюр къайыкъны: бусатгъат башы-тюбюне айланады!

Сора Зина айтханын толтуралмазлыгъын билиб, Азретге ышаныглы кёзлери бла къараб, ауазын буйрукъ халгъа кёчюре:

— Зинагъа болуш, неге къараб тураса? — деди. Зухра кюле-кюле чам этди:

— Эшта, ёмюрде къайыкъгъа минмезча болдугъузму, неллайсыз?!

— Аны да сен табхан эдинг! Джыгылсакъ, сенден кёрлюкбюз! — деб, Роза Зухрагъа ышарыб къарады. Зина, Азретни болушлугъу бла, къайыкъны кёлню джагъасына джыйды. Ол, сабыр джюзе барыб, мычымай джити бурнун къумгъа уруб, бир-эки да чайкъала келиб, тохтады. Зинаны къалакълагъа таукелсизирек узалгъанын эслеб, суу джагъада къызгъан къумгъа джатыб тургъан бир чырайлы джаш, онг чыначыгъына таяныб, къара кёзлюклерин ала, айтды:

— Эгечим, дунияны юсюн джибитгенсе... Кюн сайын былайгъа келе турсанг, мен сени юретир эдим...

Зина, джаш таба хыны къараб, тигине сермеди:

— Кертими айтаса? Андан сора айтырынг бар эсе да, унутма, артда кеч боллукъду.

— Сен бош чарлайса... Мен таза кёлум бла айгама, — деб, джаш накъырдасын бурдура, Зинаны сёлешдирир джанындан болду.

— Кёлюнгде къуру андан сора джукъ джокъ эсе уа — джазыкъса. Мен асыры кеч джокълагъанынга бек къайгырама, — деди Зина ёхтем ауаз бла.

— Эшта, анангы сенден сора акъыллы къызы болмаз?!

— Тели, акъыллы эсе да, джангыз къызы барды.

— Ол а белгилиди. Шо, сен мени эгечим бир болгъа эдинг!

— Олсагъатда мен кесими, ёзге этмей, асмакъгъа асар эдим!

— Сениге сёз ангылатхан бек кыйынды, — деб джаш, болмазын таныб, андан тереннге киралмай, къара кёзлюклерин да салыб, бетин кюннге бериб, биягъынлай къумгъа сыртындан тюшдю.

Кёзюую джетиб, Роза къайыкъны ортасына таукел олтурса да, ол да Зинача, ауур къалакъла суугъа батыб,

аланы чыгъаргъаны сайын олтургъанланы юслерине сууну, аякъ бла къуйгъанча, чачды. Тенглени кюлкю басды. Барысындан да бек Роза кеси кюле эди.

Кетер заманлары джетиб, къайыкъны кёлню джагъасына элтиб, барысы да тышына чыкъдыла. Қызыланы бири, джибиген джаулукъчугъун сыгъа: «Сау бол, бюгюн айтханыбыздан чыкъмадынг», — дегенинде, Азрет «Не сау болу барды аны? Майна, анга этигиз бюсюреу, бир иги джибитди кесигизни да», — деб Розаны кёргюзтдю.

* * *

Кеч бет ала Аскер бла Валя тюбешдиле. Экисини да джюреклеринде бушуу уллу болса да, бир бирин терс-лемей эдиле. Қызла «кереклисин» берген болур эдиле, Аскер джукъ айтмай кёб турду. Сёлешмей тургъанына джунчуб, кесини ауазындан къоркъгъанча, джумушагъыракъ болуб, сёзню аллын ачды:

— Валя, бир зат сорсам, айтырмыса тюзюн?

— Не сорлукъ эдинг? — Валя, джангы танышхан къызча, бир джанына къарады.

— Алдамай айтсанг, сорлукъма...

Валя, Аскерни «багъалы сорууун» билирге къаст этгенин билдирмезге кюреше, бюсюреусюзюрек:

— Ненча кере алдагъан эдим мен сени? — деб сорду.

— Ма, энтда джанынга тийди... Алдагъансамы дейме сора?!

— Да, сен айтыугъа кёре, алай ангылашынады... Алай болса да, сорлугъунгу соруб къой, артда унутуб къоярса... сени аллай къылыгъынг болуучанды, — деб, бети джарыб, Аскерде ышаннгылы къарамын тохтатды.

— Валя, бирсикюн мени кёргенингде, кёлюнге не келген эди?

— Келиб не келлик эди сора? Неге эсе да бушуу этгенинги таныгъан эдим...

— Валя! Мен сени юсюнгден кёб сагъыш этген эдим... — Аскер, джукъ айталмай туруб, бир кесекден юзюлген сёзлерин джалгъар муратда, амалсыздан тютюн къабындыра, сорду:

— Сен а?

Валя ол сорууну башха адамдан эшитсе, джууаб берлик болур эди, не ючюн десенг, талай кере Аскерни унутургъа кюрешгенинде да, джюрегине айтханын этдиралмагъанды. Бусагъатда уа, Аскер таза кёлю бла соруб джууаб излегенин сезгенликге, Валя «джукъ айтмазгъа» джюрегини теренинде кеси кесине сёз берди. Аскер да кёлюн сезгенча, «магъаналы» джууаб эштиринден тюнголюб, сёзю башха джанына бурдурду:

— Бусагъатда кечеле бир узундула, сагъайыб къаласа да, экинчи джукълаялмайса...

— Иши аз адамгъа кёрюнеди алай... сени айтыр къаруунг а джокъду: экзаменлеге къачан хазырланыхъса?

— Алагъа хазырланыр ючюн, адамны ёмюрлюк джашауунда боллукъ къууанчы джюрегин таймаздан алгъа учундуруб турургъа керекди.

— Сени учундурмаймыды аллай къууанч?

— Валя, ол мени учундура да болур, алай а мен анга ёкюллюк этала болмазмамы деб къоркъама бир кесек.

— Къоркъмаз ючюн не этерге керекди?

Валя бу сорууну иш этиб берген эди: анга Аскер кереклисича джууаб берсе, Валя аны кёлюн билликди! Аскер аккыллы болуб къыйналмады, кёлюндегин джашырмайын, тышына тёкдю:

— Билмейме. Ийнан, билалмайма. Мени башым иш-лемегенли эки-юч кюн болады...

— Мен анга ийнаналмайма, Аскер! Ишлемей эсе, кесинги кёбдюре эдинг да, къайры болмагъан сёзлеге кесинги терилтиб... Ийнаныб барсанг, ёзге джукъ этмей, башынгы суугъа атдыр Зина.

— Не Зинады ол? Ким этгенди аны айтханын? Къачан?... Билирге сюе эсенг, юйге келгенимде, алгъы бурун сизге тюбеген эдим...

— Хы, айт бир-эки таурух... Кимни ийнандырлыкъса?

— Таурух зат да тюрдю... кертиси да алайды...

— Хо, алайды... — Аскер Валяны хыны ыларгъанын, джолда озгъан машинаны джарыгъы ургъынында, кёзюню кыйыры бла учхара эследи, — сеннге письмо да мен джазгъан болур эдим, алаймыды?

— Валя, кьой керексиз сёзю. Письмону мен тюне-неден бери унутуб бошагъанма, сен да унут.

— Унуталлыкъ тюлме... болмагъанланы джазыб... ол мени тенгимди... адамгъа аман айтыргъа уялмагъанды...

Валяны ауазы къалтырады. Аскер, салкъын болса да, кызыны кёлюн алыр муратда:

— Валечка, бош кыйналаса. Ол сеннге «аман», «иги» деб джукъ айтмагъанды.

— Айтмагъан эсе, нек джашыраса?

— Ма, джашырмайма, — деб, Аскер хурджунундан эки бюкленнген конвертни чыгъарыб, эрлай джыртыб джерге атды. — Джокъду письмо, джокъду Зина. Барысы да ётюрюкдю! Кечерикмисе энди?

Валя башын Аскерни имбашына салды.

— Энди къаллыкъмыды менден кёлюнг? — деб соргъанында, кызы, башын булгъагъаны бла кьоймай, эрке юреннген сабийча, кука халда «огъай» деди.

Валяны таза иннетине кёлленнген Аскер, айтды:

— Биле эдим... Мен сени аны ючюм...

Валя, андан арысын айтдырмай, кьо́лу бла ауузун джабды:

— Айтма ол сёзню! — Аскер «бюсюреусюз» тынгылады. — Аскер, сен окъуб бошасанг, къайда ишлериксе?

— Билмейме. Не башхасы барды?

— Узакъ джары тюшсенг а... ыхдырмагъа кириб турлукъ болурса?.. Юйге уа келликмисе?

— Бош кьоркъаса: туура сен айтханча боллукъ болмаз. Къайда да адамла джашайдыла. Окъуб бошагъандан сора, къалайгъа ийселе да, барыб ишлерге бойнубузда борчубузду. Джашауум аман боллукъду деб а кьоркъмай шой эдим: къалай этсенг, алай болады. Юйге уа игитде келесе... ийыкъдан, айдан...

— Билеме сени кьоркъмазлыгъынгы, кесим алай ойнаб айта эдим... Кертда, бир-бир адамла узакъ джары барыргъа сюе болмазла.

— Мени сартын, къалайда урунсам да, алайы мени туугъан джерим болуб къаллыкъды.

— Сен тюз айтаса, Аскер, мени акъылым бла, алайды.

Валя сагъатына къараб, айырылгъанында, сагъат тогъуз болгъан эди. Терезеден ургъан джарыкыгъа къараб, кеси аллына ышара, шыкьыртсыз юйлерине кирди.

* * *

Экинчи кюн Азрет «биягъы терегине» олтуруб тургъанлай, Роза:

— Насыбынг да барды: бу къарт терекни тамырын суу ашаб аудурмай къалай тура эсе да? Ол болмаса, къалай этерик эдинг? — деди. Азрет тынгылауну басыб, тютюн къабындырыб, ичине джут тартды. Роза Азретни «кыызгъанчлыгъын» ушатмай, кёлюне келгенни айтды:

— Асыры кёб тютюн ичесе... Алгъын ичмей эдинг да, къайдан юрендинг бу аман кылыкыгъа?

— Окъуб бошагъанлай — къоярыкъма...

Экиси да талай заманны сѣлешдиле...

Роза кете тебрегенинде:

— Тамбла, сиз ызыгъызгъа кетер заманда, биз ише боллукъбуз... Кѣлюгюз къалмасын, — деди.

— Бизни сизден ёмюрде да къаллыкъ болмаз кѣлюбюз,— деб Азрет, Розаны къолун кыса, чомартыракъ сѣз бла кѣлюн билдирди...

ТОГЪУЗУНЧУ БАШЫ

Аскерни бети амандан-аманга кетиб тебреди. Узун, джити бурнуну эки джаны бла себгилле джайылдыла. Қъара къалын къашланы тюбюнден, кѣк тырмы тартылыб, суююмлю кѣзле теренден къарадыла. Биргесине окъугъан нѣгерлери анга эртдеден огъуна эс ийиб, къайгъыргъан эдиле:

— Аскер, ненг ауруйду, бетинг нек аманды?

— Билмейме, кесим билиб а джокъду хатам, — деген болмаса, ала андан джукъ эштмедиле. Бир кече, дерслерин этиб бошагъандан сора, Азрет, тенгини джюрегине къолун салыб джыйырылгъанын эслеб:

— Не болгъанды? Ненг ауруйду? — деб сорду.

Аскерни джууаб этмегени Азретни кыйнады.

— Врачны чакъырайыммы?

— Огъай. Бусагъат иги боллукъду... джюрегим... кеси алай, бир алада бир чанчады, — деди Аскер, тенгине къарамын сабыр сюзе. Алай болгъанлыгъы ючюн, аны халын таб кѣрмей, Азрет джалан баш эшикге чартлаб чыкъды. Мычымай, кызыл крести джана, «Москвич» шыб деб джетиб, юйню аллында тохтады...

Узун джарыкъ коридор. Терезе тюбледе тюрлю-тюрлю джашил гокка хансла. Къабыргъагъа кыысылыб, акъ гетен бла тышланган эки диван, талай таянчакъ шиндик бардыла.

Коридорну ичи шум болгъанды. Аскерни тенглерин барысы да дерследен сора, кыйын ауругъанын эштиб, хапар билирге джыйылгъандыла. Ичгери да киралмай. орунларына да олтуралмай, ёрге туруб, дыгаласха кириб тургъанлай, Азрет, медсестра кызыны келе тургъанын кёрюб, аллына чыгыб, тохтата сорду:

— Къалайды?

Медсестра, салкын болуб, джыйылгъанлагъа «Дауур этмегиз!» — деб, акъырын эшикни ачыб, ичгери ташайды. Талай тынгысыз кёз эшикке битдиле.

— Эшта, къолай болмаз, ол аны ючюн ахсыныб, джукъ айтмай барады, — деб, Азрет нёгерлерине тёжюмсюз къарады.

— Кыйын болса, джашырмайын айтырыкъ болур эди. Мен билеме: Аскерге джукъ да боллукъ тюлдю, — деди Галя...

— Тохта! — деб, кызыланы бири къулагъын сакъ ийиб тынгылады. Юйню ичинден, зынгырдагъан таууш бла биргелей, хирургну «Бер!» дегени эштилди. Талай замандан сора хирург, акъ халатыны дженглерин энишге не чыкъды. Джашла, кызла, бир бирини ауузуна чабыб, хапар сордула. Анатолий Николаевич, мангылайын басхан терни сюрте, чал ургъан мыйыкъларын сылай:

— Сиз бош дауур этесиз, чачылыгъыз, — деди.

— Анатолий Николаевич... — андан ары джукъ айталмай. Азретни тамагъына сёзю тыгъылды:

Къарт хирург аны сыртындан къагъа, джыйылгъанланы барына да бурулуб айтды:

— Бюгюн сизге джукъ айтмакълыкъ бек кыйынды: кесим да билмейме неси ауругъанын. Сиз кемсиз этерча джугъу джокъду... тамбла келирсиз.

Экинчи кюн Азрет барысындан да алгъа келиб, Аскер джатхан юйню эшигин сакълады. Анатолий Николаевич «бусагъатда кирирге боллукъ тюлдю» деб кюрешсе да, Азрет, юсуне да акъ халатны къаблаб, кирди...

Акъ джабыу джайылгъан орундукъда Аскер сыртындан джатыб тура эди. Азрет тенгини къатына олтуруб:

— Къалайса, маджал боламыса? — деб сорду.

Аскер, башын булгъаб, тенгине къараб айтды:

— Биягъынлай турама... джокъду тюрлениуюм... нем ауругъанын айтыргъа унамайды. Мен кесим а джюрегим чанчхандан сора джукъ ангылаялмайма. Алай къуру да болуучан эди... Бош джатдырыб турадыла мени... Дарманла берселе, ичиб турсам, дерследен да къалмай, иги боллукъ эди...

— Сен алкъын солургъа керексе, дерсле ючюн кыйгъы этме, юйге джазгъанма, келликдиле... Валягъа билдирмегенме алкъын... — деди Азрет, тенгини джастыгъын тюзете.

— Нек джазгъанса? Энди мен тамбла, бюрсюкюн орундан турсам, айыб болмазмы — сен да дунягъа къуугъун этиб? Бютюн да бек кызланы кыйнама, тилейме.

Азрет, терслигине уялгъанча, баш-энишге къараб, джууаб этмеді. Бусагъатда селешген анга бек кыйын эди. «Валягъа джазмагъанма» десе да, ол кызланы барысына да Аскер ауруб башлагъан кюн огъуна джазгъан эди. Бир кесекден, кысылыб тургъан кезлерин акъырын ача, Аскер:

— Валяны чакъырма: эштсе, кыйналлыкъды... Ол

мени къатымдады, ма! — деб, сөйюмлю ышаргъан бур-мачач кызыны къартчыгъын кӛргюзте, къарыусуз ышарды...

* * *

Кечени-кече узуну Аскер сандыракъ этиб чыкъды. Аны сакълагъан медсестра къайгъылы халда ёрге туруб, бу джаш адамны кӛлюнде не болгъанын, неге кыйналгъанын билирге мурат эте, аны юзюк-юзюк сӛзлери-не кӛулакъ салыб тынгылады:

— Анам! Анам!

— ...Сабийле! Тюз олтуругъуз! Китабларыгъызыны чыгъарыгъыз! Сау къал, Валя!.. Азрет, Анама айтырса — мен бусагъат къайтырыкъма — къайгъы этмесин...

Аскерни кӛургъакъсыгъан эринлери бир-бирине джабыша, мангылайы отча кызыб, бютеу санын тер басды. Ол «сӛлешиб» бошаб, бир-эки кере да тюкюрюгюн джута, кӛзлери джабылыб джукъугъа киргенинде, медсестраны кӛлюне былай келди: «Бу джаш адамны, бир ишексиз, юйюне, тенглерине айталмай тургъан бир заты барды. Валя!.. Кимди экен ол?»

Медсестраны кӛлю такъыр болуб, сагъышха кетиб тургъанлай, эшик ачылды.

— Аскер былайдамы джатады?

Орта бойлу, къатангы битген эркиши, бети акъ учхун болуб, бушуу халда кӛзлерин энишге сюздю. Сестра бу киши ауругъанны атасы болгъанын билди, дагъыда ишексиз болур ючюн, сорду:

— Сиз ким боллукъсуз?

— Мен — атасыма. Была да (къатында сюелиб тур-

гъан Аминат бла Соняны кѣргюздю) анасы бла эгечидиле... Кирирге боллукъмуду?

Сестра башын булгъаб айтды:

— Мени кишини иерге эркинлигим джокъду. Ариу, мен сизни иерге мадарым болса да, ол бусагъатда джукълаб турады. Уянса, кѣрюрсюз, врач да келликди ол заманнга...

— Не болгъанды? Джашырмайын айт! — деб Аминат, эки кѣзю суудан тола, узалыб билегинден тутду.

— Билалмайма, врач келсе, сорурбуз. Алай а сиз къоркъарча заты болмаз. Бир кесекчик олтуругъуз, ол да келир, — деб диванны кѣргюзтюб, сагъатына къарай, шыкъыртсыз ичгери кирир-кормез, Анатолий Николаевич эшикни аллын сакълагъан ючеуленни эслеб:

— Сиз ауругъаннгамы келгенсиз? — деб сорду.

Рамазан, кѣзлерин хирургдан алалмай, сорду:

— Аскерге не болгъанды? Кѣрюрге боллукъмуду?

— Аны хаталы заты джокъду. Бусагъатда киргенлигигизге, аны къыйнагъан болмаса, не этериксиз...

Анатолий Николаевич, къартланы сабыр сюзюлген кѣзлерине къараб, чорт джууаб этгенине сокъураннганча, джумушакъ ауазы бла, акъырын:

— Анга кѣб сѣлеширге боллукъ тюлдю... джюрегин къыйнамагъыз! — деб, джашны кѣрюрге эркинлик берди.

Аскер лисор орундукъда джатыб, юсюне акъ джабыуну джабыб тура эди. Ичгери киргенлени кѣргенлей, ѳрге туругъа силкинди, алай а сестра анга:

— Қымылдама, — деб ызына сыртындан джатдырды. Аминат джашын къараб кѣргенлей, кѣзлери суудан толуб, хапар сорууну орнуна, башын орундукъгъа салыб джылады. Аскер, анасын сабыр къарамы бла аулай, айтды:

— Анам ,нек джылайса? Меннге джукъ да болма-
ганды... Джылама.

Рамазан да, джашы бла бир тилли болгъанча, Амин-
натха:

— Нек этесе былай кемсиз? Джашынгы бир хатасы
джокъду... Джаны саулай, ёлгенлеге ашырырса сен
адамны.

Аминат бир кесек сорукугъанында, Рамазан джа-
шына:

— Ненг ауруйду? — деб сорду.

— Кёкюрегим ауруйду, — деди Аскер, сол къолу бла
мангылайын сылай... Аминат, эки кёзюн джашындан
аталмай, сорду:

— Не ашарыкъ эдинг, джашым?

— Джукъ да керек тюлдю меннге, анам. Къайгъы
этмегиз, джарлылыгыгъызгъа къарагъыз. Мен тамбла,
бирсиюн болса да школгъа джюрюб тебрерикме.—Эге-
чини джылагъанын кёрюб, къатына чакъырыб:

— Соня, эштмедим деме! Меннге кёргюзтме джыла-
мукъларынгы! Иги окъу, — дегенинде, Соня кёзлерин
сюртдю.

Джарым сагъатдан ючюсю да сёлешиб бошаб чыкъ-
дыла. Ингир ала биргесине окъугъанла — Валя да ала
бла эди — ариу ийис этген гокка хансла да алыб, Ас-
керни кёрюрге келдиле. Ала къалгъанлача башларын
энишге тутмайдыла. Сюлдери кетген бирин да кёрлюк
тюлсе: ичлеринден къыйналсала да, ала чам этедиле:

— Ауруйма деб, былайгъа кириб турлукъ кёре эдим
салкъында!.. Табханса иш! Дженгил иги бола кир—са-
бийле сакълаб турадыла. Сени ауругъа заманынг
джокъду...

Валяны кёзлерин уугъанын эслеб, Азрет акъыртын
айтды:

— Валя, сен да алай этсенг, сора, ол ёмюрде иги болурму? Аны кёлюн кёлтюрюрге керекди: ауругъан адам джыламукъланы кёрсе, кёлю аз болады.

Джашла, кызла тюрлю-тюрлю хапарланы айтыб (аланы кёбюсю школну юсюнден эди) Аскерни къайгысын-сагъышын чачар муратда кёб олтурдула. Аскерни, бир алада бир ышарса да, кёзлерин чыракъ ийиб тургъанын эслеб, кызланы бири сорду:

— Аскер, нени юсюнден сагъыш этесе?

— Эсиме бир зат тюшдю. Къайсы эсе да бир алим сынаб кёргенди...

— Нени кёргенди?—деб сорду Валя, эринлери къалтырай, Аскерни джыйырылгъанын эслеб.

— Ёлюрлерине джашладан, къартладан къайсы бек къоркъгъанын.

— Ким бек къоркъады сора?

— «Джаш адамла бек къоркъадыла» деб, алим ол акъылда тохташханды; сынам этиб кёрген болур дейме.

— Ол ётюрюкдю, бош хапарды.

— Къартла жанларынданмы тойгъандыла? Эсинге аллай затла къайдан келедиле? — деб андан-мындан бирери бирер сёз къошуб, Аскерни кёлюн кёлтюрюр муратда ышардыла. Алай болгъаны ючюн, ауругъан аланы чамларыны магъанасын иги биле эди. Ол, мангылайын джыйыра, кёзлерин къаты кысыб ача:

— Мен а ийнанама. Джашла бек къоркъаргъа керекдиле..

Киши сёз къошмады.

Аскер школда окъугъан заманында огъуна кёб затны билирге сюйген джашчыкъ эди. Устазларыны кёбюсю анга «философ» деб атагъан эдиле: хар даулашхан джерде ол тенглерин къаймыкдырыб тургъанды. Ма, бусагъатда да алай эди: тенглери аны башында къай-

гъысын чачаргъа умут этселе да, ол аладан эсе алгъа сезиб, сѣзню башха джары бурдуруб къойду. Ахырында, нени эсе да унутуб, эсине тюшюралмай къыйналгъанча, мангъылайын джыйыра, къалын къара къашларын кере, айтды:

— Аны ючюн айта болурла: «Кюн узун — ёмюр къысха» деб!.. Эринчекге кюн узун иги да кѣрюнеди!

Анатолий Николаевич бу джаш адамны быллай бир джашаугъа ышаннганына тышындан къууаннганча этсе да, ичинден къара кюе эди.

Джашла, къызла Аскерден айырылыб чыкългъанларында, сагъат тѣрт болгъан эди. Джазгъы кюнню таякълары мияладан ётюб кирсиз мор боялгъан полгъа тийген эдиле. Анатолий Николаевич аланы ашыра чыкългъанында. Азрет бла Валя, артхаракългъа туракълаб, сордула:

— Анатолий Николаевич, кимден джашырсагъыз дэ, бизден джашырмагъыз...—Валяны кѣзлери суудан толдула: — Не болгъанды Аскерге?

Хирург Валяны башын сылай:

— Ашхыны ауруйду.

— Аны иги этер мадар джокъмуду? — деб сорду Азрет.

— Огъай. Бизни анга этер мадарыбыз джокъду: озуб къалгъанды. Сизден тилерим: кесине джукъ айтмагъыз, — деб хирург башын энишге ийди.

Аскерни аурууу къыйындан къыйыннга бурулуб гебреди. Былайда джатхан кѣзююуне аны джаякълары ичине къуруб, теренден къарагъан кѣзлерини къыйырларына, чибин ауча, ууакъ сызчыкъла тартылгъан эдиле. Буунларында кѣк къан тамырла кѣрюнедиле, ала саз бетине мыдахлыкъ къошадыла. Онунчу кечесинде ол кечени-кече узуну сандыраб, тин-тери барыб, атасы, ана-

сы да къатындан кетмегенлей, танга кёз къысмай чыкъдыла. Аны сёзлерине тынгылагъан адам Аскерни юсюнден кёб затны билирге боллукъ эди. Қъартланы айыралмагъан сёзлери кёб болса да, ала «сабийле... Азрет, сен тюз айтаса... Валя! Сау къал!.. Насыблы бол! Мен кетеме» деген сёзле къулакъларына чалышдыла. Аминатны джукъусуз кёзлери суудан толуб, сарнады:

— Оу, мен джарлы, мен хариб, къалай этейим? Ким къаргъагъан болур эди сен джазыкъны! Ой, джарлы бала... насыбсыз бала...

Рамазан, джылары келиб, кёзлери суудан толуб, эринлери къалтырай айтды:

— Джылай-джылай, джылаулукъ этдинг да къойдунг юйюбюзню. Тохта бир!

Алай болгъаны ючюн, Аминатны ана джюреги сезиб, джашындан тюнгюлюб бошагъан эди: аны тохтатхан бек кыйын эди. Аны насыбына, бир кесекден Аскер кёзюн ачыб:

— Анам, нек джылайса?—деб сорду. Аминат, джашыны «къайгъырыуу кёлюне асыу болгъанча, башын сылай айтды:

— Джыламайма, балам, джыламайма. Маджал болдунгму?

— Анам!—Аскерни тауушу къарыусуз чыкъды.— Анам! Эсингдемиди, гитче заманымда, сени айтханынгъ этмей, къалай кыйнаучан эдим? Кеч мени, анам! Қъалай тели эдим мен олсагъатда!

Аскер узалыб, анасыны къолун къургъакъ эринлерине сала, ба этди. Аминат, къол аязы бла джашыны мангылайына ургъан сууукъ терни сюрте, ауазы бёлюне-бёлюне айтды:

— Джашчыкъ, мен аланы эртде унутханма; сен ол

сагъатда аманны-игини билмеген сабнй эдинг...бери къарачы, джаным, мени кёзюме...

Аскер эс ташлады. Коридорда адамла шум болдула. Аруу юйню тегерегин къуршалагъан джаш терекчикле, аязчыкъ ургъаны сайын, чапракъчыкълары шыбырдай, башларын энишге булгъайдыла. Ичлеринде, кёб заманны тюбешмей туруб къучакълашхан татахлача, базыкъ бутакълары бир-бирине эшилб битген къарт джерк терек мийинкден къарайды. Аязчыкъ салкъын юйню ачылгъан терезесине салынган суу кисейни квалтыратады. Заводну мазаллы быргъысындан къара бурма тютюн бохсурай, гудок созуб кычырды... Эшик аллында джазгъы джарыкъ кюн сюйюмлю ышарыб, бютеу джаны болгъанны къууандыра эди. Аскер кёзюн ачыб къарагъанында, кёб адам ёрге сюелиб тура эди. Ичлеринде Соняны эслеб къатына чакъырыб:

— Соня, эштмедим деме, биз этген терсликлени сен да къайтарыб этме. Сен джашса, эртдерек эсинге салама. Акфыллы болгъан затынгы, уялма, Азретден соруб бил. Бюгюнден ары ол сени къарнашынгды. Эштемисиз экинг да? Ангыладынгмы, Соня?

Соня башын силкиб, кычырыкъ этиб сарнады.

Аскер энтда эс ташлады. Кёзлерин ачмагъанлай, терен солуй айтды:

— Анам!..Сау квалыгъыз!. Соня, унутма! Аття! Къайгъы этме, анам! Азрет! Унутмай, айтырса.

Была Аскерни арт сёзлери эдиле.

ОНУНЧУ БАШЫ

Азрет тенгине уллу бушуу этди. Талай заман саркъса да, ол анга кёзню кыысыб ачхан чакълы бир кёрюнмейди. Халиси да тюрленди: хар адамгъа сёзю эм иши бла

болушуучу Азретни таныгъан алай тынч тюл эди. Ол кёбюсюне, ауузундан сёз чакъмай, кеси джангыз айланыучан эди. Ким биледи? Къайгъынг, бушууунг джюрегинге сыйымаса, джангызлыкъ болуша болур?!

Бир кюн ингирде Азрет юйге келгенинде, Иванны орунда сыртындан тюшюб, китаб окъуй тургъанын эс-леди. Ол, Азретни кёргенлей, секириб ёрге туруб, ашыгъыш аллына чаба:

— Кел. Былай кеч къайда къалдын? — деб къайгъылы сорду.

— Дерслерими эте эдим: таза хауада окъугъанын башынга иги киреди... Не китабды окъуй тургъанын, Ваня?

Иван «Отлу джылла» деген китабны тышын кёр-гюзте:

— Зина берген эди, окъуб бошайлмайма, — деди.

— Экигиз таб келишдигиз дейме?!—Азрет столну юсюнде чайникге узалды.

— Ваня, бир джукъ къабар эдик.

Иван столгъа шекер бла акъ ётмекни сала:

— Келишдигизми дейсе? Мен къараб кёргенлей огуна иги къызчыкъ болгъанын билген эдим...

— Къачан той этесе энди?

— Билмейме... Окъуб бошаса, деб, кёлюме алай кел-леди.

—Сени кёлюнге уа кёб зат да келир, ол кеси къалай-гъа разыды?

— Огъайы джокъду мен айтханнга.

— Игиди, алай эсе. Къайда этериксиз тоюгузну?

— Сагъыш этгенме да, былайда этерик болурбуз: биргесине окъугъанлагъа, узакъ бармай, таб боллукъду.

— Атанг-ананг а?

— Аланы бери чакъырырбыз да къоярбыз. Алай кёб адам джокъду: атам, анам, эгешчигим.

— Джазыкъ Аскер... сизни юлленнгенигизни кёралмады.

— Хо, «сени эрге баргъан кюнюнго бир кёрюр эди,» деучен эди Зинагъа,—деб Иван Азрет бла биргелей ингир шхууургъа олтурду. Ашаб-ичиб бошагъанлай, Азрет, бир кесекни китаб окъуй келиб, сыртындан орунга джатды. Кёзлерин чыракъ ийиб, озгъан заманны эсине тюшюрдю. Аны кёзюне Люазаны тюрсюню кёрюндю. Юйде къарнашлары бла оноулашыб, Байдымат, джылы къолдан юллендирирге умут этиб, Азретни не айтырын билир муратда. Люазаны «келечиге» ийген эди. Ол да андан-мындан къыйдыра келиб, Азретни акъылында болмагъан сорууну сорду:

— Къалай кёресе Тамараны?

— Къайсы Тамарады ол?

— Къалай билалмайса?.. Айшатны къызчыгъын джаратадыла юйде...

— Мени алкъын аллай акъылым джокъду, энтда баш билим алыргъа керекди.

— Сора, айтыуунга кёре, энтда беш джыл окъурукъса?!

— Керек болса, андан да кёб окъурса, амалынг неди?

— Къой-къой, омакъланма. Сеннге аманны киши да излей болмаз. Анангдан бек ким сюеди? Юйде да къыйналыб турадыла...

— Бош къыйналадыла... сен айтыб ангылатыргъа керексе... «Матчи къонагъына джабышханча», хоншу-бүздан сора джокъмуду адам?

— Кесинг разыгъа кишини огъайы джокъду, табу да этерикдиле. Бош сандыракъны къой да, тюзюн айт.

— Тюзю алайды...

Люаза Азретни ауузуна чаба:

— Сора кюеу болургъады умутунг, пее?—деб сымарлаб ышарды. Азрет Люазаны ауузун эки сёз бла огъуна тыярыкъ эди, алай а аны тамада хатери Азретни эслетиб сёлешдиреди. Дагъыда аны тыйгъан: Байдыматны юйдегисинде Люазаны бек суйгени Азретди. Ол себебден тынгылауну ийди.

Люаза уа, соругъургъа унамай, джангыдан «чабыу-ул» этди:

— Окъургъа киргенли, кылыкълы болуб къалгъанса. Сени кёб джыгыранг болур ансы?

— Эшта-эшта! Кёзюнге кёрюнеди. Кесинг билесе да — мен сеннге таза кёлюмю айтыучуму, — деген эди Азрет. Мындан тереннге киралмай, «келечи» да сёзюн къойгъан эди... Кёбден бери Розадан письмо алмагъаны да эсине тюшюб, башында къазан къайнады. Аскер, хариб, тюз айта эди: «Сен таза суймеклик болгъанына ий-нанамыса?»—деб. Роза уа?.. Ол мени таза кёлюбла джаратса, аллай бир заманны хапар билдирмей тураллыкълар болмаз эди... Сёзюн ауузуна ашагъан аз кызымы барды? Аладанмы тёреди ол да? Азретни джаратмагъанлыкълар, неси къорарыкъды!.. Айхай, сау юч-тёрт джылны ышаныб, сакълаб тургъаафныгы суугъа къалай къуйгъун? Алай болса да... ол тартынамагъан, мен нек тартынама? Огъай, огъай. Мен анга таза кёлюмдегин джазайым, ол а къалай суйсе, алай этер!»

Азрет, бу акъылда тохташыб, столгъа олтуруб, джазаргъа джарашды.

Кечени бир арасы кетиб, Иван китабны окъугъанны да кёюб, джукъугъа сингген эди. Азрет, ёрге туруб, аны юсюнден тайгъан джабыуну тюзетиб, биягъынлай джазаргъа джарашды. Джюрегинг айтханны къагъыт-ха джазмакълыкълар бек кыйынды. Азрет бюгюн аны би-

ринчи кере сынады. Ол, бусагъатда бир тизгин джазмаз ючюн, сау сагъатны тохтаусуз сёлеширик эди, алай а, тынгысыз джюрекни излемин толтурмазгъа мадары болмай, джазыб башлады:

«Багъалы Роза! Ал мени джюрегими теренинден чыкыгъан тансыкъ саламымы! Саулугъунгдан-эсенлигингден хапар билирге излейме. Тынч-эсен болурсуз барыгъыз да?! Мен бек сейирсинеме сени тынгылаб тургъанынга. Сени джашауунг мени джашауумдан эсе бир кесек джарыгъыракъ болур: кёз ачаргъа мадар кёб табыллыкъды. Бизни «джаш заманыбызда» этген оноуубуз энди джарай болмаз сенинге. Не десенг да, адамны ангысы ёсгенден ёсе барады! Ол себебден болур, мени сан этмей, ышанган джюрекни нюзюрюнден илгиздик этгенинг? Билмейме, кёлюнг ушатхан, джюрегинг бичген, хаты хатынга келишген адам табхан болурса. Алай этген эсенг да, не этерикбиз. Сёзюм джокъду, алай а билдирсенг, тыйыншы боллукъ эди, деб келеди кёлюме. Ол—биринчиси. Экинчиси—хар бир къыз юйюнден чыкыгъандан сора зауукълу джашаргъа керекди. Не игилик кёрлюкдю мени бла адам? Адамны инджитмей, насыбы бла тутаргъа керек болады. Сагъыш этчи! Мени джюрек байлыгъым да алай къалын болмаз. Дагъыда кёлюме келген бир зат барды. Орта билим бла къалай къалайым? Эм азында, энтда төрт-беш джыл окъургъа керекди... Ол сенинге (ёсюб келген къызгъа) бек кыйын тиерге боллукъду. Джангыз бир тилерим: терсине ангылама, джашырмайын, кёлюнге келгенича, тюзюн джаз. Бошайма. Къызланы барына да менден — исси салам. Саламы бла Азрет.»

Арадан эки кюн кетгенден сора Роза Азретни письмосун алды. Анасындан джашыртын письмону стол юсюнде китабны ичине салды. Мариям, къызына къарш-

чы баргъанча, къара гюлменди джаулугъун джаягъына тарта:

— Къызчыкъ, бир суу алыб кел, марджа, — деб столну къатына барыб шиндикге олтурду. Роза суугъа кетгенлей, мычмай, эшикден Соня кирди.

— Кел, Соня, кел. Нек мыдахса?

Соня Мариямдан тартыныб, баш энишге къараб:

— Роза къайдады? — деб сорду.

— Бусагъатчыкъдан келликди, суугъа кетгенди, кел, олтур, — деб Мариям, Соняны олтурта, сорду:

— Дерсингими этерик эдинг?

— Хо, — деди Соня, къолунда китабына тик къараб. Соня Розагъа «дерсин этерге» келирге ёч эди: ийыкъдан бир-эки кере келиучен эди. Назирни джазгъан къагъытчыгъын Розагъа табдырыб, «дерсин этиб» бошагъандан сора, джанлаб кетиучен эди. Мариямны андан сезген заты болмай, «къызла дерслерин этген» заманда кесини ишин этеди. Бу джол да Роза суу алыб юйге киргенлей, къызланы кеслерин юйде къоюб, хоншуларына олтурургъа кетди. Роза челеклени салыб, Азретни письмосун джут окъуду. Соня конвертни тышында Азретни къол ызын эследи. Роза ичинден окъуса да (бети тюрленнгенине кёре) ичинде адам къууанырча заг болмагъаны белгили эди. Розаны мычыгъанча кёрюб (атасы-анасы да бир къагъытды!) Соня Назирни «аманатын» столну юсюне салыб, кетерге ёрге тургъанында, Роза, тили чала, джалыннгыч кёзлерин сабыр сюзе:

— Тохта, кетме! — деб Соняны имбашына къолун салды Соня акъырын орнуна олтурду. Роза столну юсюнден Назирни ийген къагъытчыгъын алыб, ичине да къарамагъанлай, джыртыб печге атды. Соня, джукъ ангылаялмай, кёзлерин джандырды.

Кертиди, Роза бла Азрет школну бирге бошагъандыла. Алай а экисини письмо джюрютгенлерин билмей эди «Асто-о! Кёрмезлик затынг джокъду. Роза бла Азрет бир бирлерине письмо джаза эселе, Назир а не этеди? Къалай тюрлюдю бу иш, адамны сер этерикди!» Соня, сагъышын буза, сорду:

— Нек джыртдынг?

— Аны кереги джокъду.

— Сора аллында алай нек айтмай эдинг? Огъесе, энди...

Розаны къыйырлары къызаргъан кёзлерин джыламукъ басханын эслеб, сёзюн тохтатды... «Керексиз сёз айтыб, джанынамы тийдим экен? — деб, Соня, Розаны кёлюн джапырыр муратда, кёбген эринчиклерин кымылдата, акъырын айтды:

— Кёлюнг къалмасын — мен кесим бош алай... билирге суюуб айтхан эдим.

— Огъай, Соня, мени кёлюм къалмайды, башха затды мени къыйнагъан, — деди Роза, ауазы къалтырай, джыламукъларын сюрте.

— Мен ангылаялмайма, Роза: алгъын Назирни джазгъанын онгсунуб окъуучан эдинг, энди уа — кёрлюгюнг да келмейди, джыртыб атаса.

Джууабны орнуна Роза, терен ахсына, Сонягъа Азретни письмосун узатды. Ол аны, къашын-башын туюуб, эрлай окъуб башлагъанында, Роза:

— Энди ангыладынгмы? — деб сорду. Соня башын силкди, алай а ол билмеген алкъын кёб зат бар эди. Ол себебден сормай чыдаялмады:

— Тенгликни, шохлукъну эм суюмекликни башхасы бармыды?

— Айхай. Тенглик да, шохлукъ да бирдиле дерге

боллукъду—тенгликни тута билген адамла шох болмайын амаллары джокъду. Ючюнчюсю да аладан узакъгъа къачмайды. Бютеу шохларыны ичинден айырылыб адамны кёзюне бири иги кёрюнеди... Билемисе, аны не заты да кёзюнге аламатча кёрюнуб къалады...

— Ангылайма. Кёзюнге эки-юч адам ариу кёрюнюр-ге боллукъмуду? Не этериксе олсагъатда?

Соняны бу сорууну сынаб бергенин биле, Роза, аны айтхан сёзлерине багъа бермей, тыйгъылы джууаб къайтарды:

— Билмейме не этерге керек болгъанын. Сен айтханча ва бола болур...

Роза, къол аязын джаягъына сала, Сонягъа къарады. Ол а аны таргъа тыйды:

— Энди, Азретден, Назирден къайсын джаратаса?

Роза тынгылаб, баш энишге къарады. Роза бла Азрет письмо джюрютгенли тёртюнчю джылны башы къарагъан эди. Алай болгъанлыкъгъа, артыкъ да бек арт эки джылда, бир бирин аз кёрюучен эдиле.

Экисини письмо джюрютгенлерин да билмегенлей, «араларына» Назир кирген эди. Ол себебден, терсликни кёбюсю Розагъа кюреледи. Быланы барысын да Соня къысха заманны ичинде Розадан билди.

— ...Ма энди ышан, къалай ышанлыкъ эсенг да, — деб, Роза сёзюн бошар-бошамаз, Соня сорду:

— Энди Назирге не айтырыкъса?

— Ким биледи?.. Бусагъатда адамгъа ышанган, ийнанган къыйынды...

— Огъай. Ышаныргъа эмда ийнаныргъа керекли адамгъа: ийнаныу хар бир чурумну чачхан этеди.

— Ол тюздү, Соня. Сен анга ийнанганынгы да

тюз этесе. Кёресе мени кеси кесими джазыкъ этгеними...

— Узакъда тургъан кыйын болур? Не десенг да, ариулукъ кёзбауду — адамны алдаргъа ёчдю. Азрет билмейдими дейсе аны?

— Аз айбат джокъду? Аланы барысына да къараб барсанг, не файда? Таза сюймекликни багъасын билген, кесини эмда сюйген адамыны сыйын мийнкте тута билген адам джангыз бирден башха кишини эслемезге керекди.

— Аны уа тюз айта эдинг, бойсунмайса ансы.

Азрет билсе, не айтыр?

— Не айтырыкъды, аны кёлю къалырча уллу хата этген болмазма да мен?

Роза, бир кесекни кёзюн чыракъ ийиб туруб:

— Ол аны биллик болмаз?! — деди.

— Этилген иш билинмей къалмайды. Сеннге талай джаш письмо джазгъанларын билмейди дебми тураса?

— Мени не терслигим барды да анда?

— Барды. Сен алагъа джууаб къайтармай къойсанг — джазарыкъ тюл эдиле.

— Ол терслик мендеди... менича адамгъа джулия дейдиле, бир сабда тохтамагъан балта..

— Огъай. Сен джулия тюлсе, асыры «ёхтемсе». Тюшюннгенинг иги болду. Азретни таза кёлюн ангыларча болдунг. Кёремисе, не бек кёлю къалса да, джанынга тиер бир сёз джазмагъанды Азрет. Джаратамыды ол сени? Боллукъмуду анга ийнаныргъа?

Роза башын силкди. Азретни ёмюрде ётюрюк бла сагъайтмаучусун, тынгысызлыгын, тенгини къайгъысына тез кёчююн Роза эртде биле эди. Ол себебден анга ышанмазгъа боллукъ тюлдю. Алай а, къатында болуб, заманында керекли сёзле бир бирине айтылмагъан себбли, экисини арасына чырмау чыкъгъан эди. Роза да

«хыйсабсыз джубанчха» алдана тебрегени ючюн кеси кесине ташада къара сабанны сюреди. Ингирде, ашаб бошагъанлай, Роза Азретге джууаб джазаргъа олтурду. «Тюзлюгюне» Азретни ышандырмакълыкъ Розагъа алай тынч кёрюнмеди: эки-юч джолда джаза башлаб, джаратмай, талай къагъытны джыртыб атхандан сора, джазаргъа алай джарашды. Бир заманда Мариям уяныб, къызны джатмай тургъанын эслеб айтды:

— Къызчыкъ, асыры кёб олтурмаймыса? Кюндюз этер эдинг дерсинги... Алай бла эки кёзюнгден да бошайса тик къатыб. Джат марджа!

— Бусагъат джатама, ання,—деб, Роза джазаргъа къадалды. Джазыб бошаб, бир-эки да асхыныб, пчинден окъуду:

«Азрет! Бюгюн ийген письмонгу алдым. Адам бир керти кесек затчыкъ амалтын шашыб кетерге боллугъун письмонгу окъугъанымда билдим.

Билмейме: сен санагъан терсликлени менде ючден бири бар эсе да?!... Аны юсюнден суйгенингча сагъыш эт—ол эркинлик сеннге голусу бла бериледи. Кёбден бери тынгылауну басхан мен тюлме,—сенса: мен сенден письмо алмагъанма. «Джубанчха, кёз ачаргъа мадарынг кёбдю» дейсе да... Мени сарытын, ол джанына мадарынг сени кёбюрек болур дейме: не десенг да, юйден тышындаса. Джанынга тиймесин алай айтханым ючюн. Тёрт-беш джыл кёб кёрюнюр дейсе. Мен аны кёбге насам, джашырмай айталлыкъ болур эдим (экибиз джукъну джашырмай шойбуз да). Терс айта эсем да, билмейме, ёзге, суйсенг, тёрт-беш джыл огъай, ёмюрлюкге да сакъларыкъса. «Хаты хатынга келишген адам табхан болурса»,—деб джазаса. Бу къуджур сёзлени къайдан чыгъаргъанынгы билмейме. Адам, инджилмей, насыбы бла джашаргъа керек болгъанын уста айыраса.

Сёз джарадан уллу инджиу бармыды джюрекге? Хар къуру бир уллу кёлкълды болгъанча джазаса. Мен а башым джетишиб, аны билалмайма. Тилерим: энди джазсанг, аны билдирмей къойма! Джашырма, тилейме!!! Айыб этме: асыры «къызгъандан», саулукъ эсенлик да сормагъанма. Тынч болурса. Тенглеринге бизден салам айт. Сау къал! Эсен бол! Салам бла Роза».

ОНБИРИНИ БАШЫ

Тик джоллада къар кёксюлдюм болуб эрийди. Къулакъ суучукъ, къарыууна кёре, бачхаланы, джолланы кирлерин кёшуб, ашыкъмайын тигелейди. Тебленнген сокъмакъ джолчукъ кюнде, оюшдурулгъан окъача, джылтырайды. Элни огъары джанында, индек башында кёзлеуню юсюн тал терек булчукълары бла джабханды. Джай кёзюуде, ол джашил чапракъдан толуб, кёзлеуню тазалыгъын сакълагъанча, бютеу букъуну кесини юсюне джыяды. Кюн къыздырыб, арбазла тютюнлейдиле. Чомарт, джылы аязчыкъ, кюн таякъла бла бир тилли болгъанча, джерни кебдирирге болушады. Бузлауукъ джерни кюн эритгенлигине, кебдиралмай, балчыкъ аягъынга джагъылыб, мёрезеча созулады. «Джут» джер алагъз тахса берирге кюрешгенлигине, булутчукъла басына келиб, дагъыда, аяусузлукъ эталмай, кыйырсыз кёкде чачыладыла. Юй башладан акъгъан ауур тамчыла джерни ашаб, ырхычыкъ этиб, бокъланиган суучукъ орамланы кыйыры бла тик энишге барады.

Школну тегереги сабий дауурдан алады. Къонгурау къагъыдыр-къагъылмаз сохтала джыйылдыла. Бююн Азретни практикасыны арт кюнюдю. Азретни дерслерине башланнган класслада ишлеген кёб джаш устаз келиучен эдиле. Ол къуру тёрт ийыкъ ишлегенлигине, ус-

тазла сокъуранмайдыла: аланы кёбюсю кеслерини «тынчлыкъсыз» сорууларына джууаб табмай къоймайдыла. Беш кюнню мындан алда директор келиб, Азретни дерслерин сюзюб, ахырында: «Дерслеринги бек жаратдым, Азрет. Адамны кетери келмейди, къалай бошалгъанларын эслеялмайса», дегенинде, Азрет, къысылыб, баш энишге къарады. Хамит Ибрагимович аны къысылгъанын эслеб:

— Дерслеге хазырланнганыгъыз белгилиди,—деб башлады.

— Тетрадлагъа заманында къаралыб, багъа салынады. Сабийлени къол ызлары ариуду, тетрадларын кирсиз тутадыла. Сохталаны сёз байлыкъларын ёсдюрюр ючюн уллу иш бардырылады...

Дерслени сюзе келиб, «арифметикагъа» джетгенинде, завуч айтды:

— Дерслени аллында этилген къайтарыу азды, аны тохтаусуз бардырыб туругъа керекди...

— Джазгъанларына уа къалай этерге керекди, ала сау сагъатны санаб, хыйсаб этиб турсала?!

— Азыракъ джазгъанлыкъгъа, хата джокъду: бусагъатда эм магъаналы иш — дженгил хыйсаб этерге юретнудю, — деди завуч, Азретни сескекли къарамын эслеб. Хамит Ибрагимовични адети алайды: адамны не аз да «джетишмеген» джерчигин эслегенлей, аны таймаздан къайтарыб айтыб турады. Хамит Ибрагимович айтырын айтыб бошаб, Азретни къолун тутуб айырылды. «Тюппе-тюздю, не ётюрюк барды аны сёзлеринде; алкъын а класс бла ишлей билмей кёреме мен», — деб, Азретни кёлюне алай келди. Кертиси бла да алайды. Бир айгъа не этериксе? Ансын да иги ишлегенди, кёб затха юреннгенди. Лидия Семёновна (Азрет окъутхан классны устазы) таймаздан: «Сабийлени пси-

хикаларына уллу эс бѣлюрге керекди; алайсыз окъуудан хайыр джокъду», деучен эди. Класда отуз алты сохтаны билимин тинтген да алай тынч кѣрюнмедиджаш устазгъа, алай болгъанлыгъы ючюн, ол, тартынмай, билмегенин сорду, анга заманында болушдула. Орус тилден «асхагъан» беш сабий бар эди. Азрет алагъа энчи иш бериб, къайсысы къаллай джорукъдан къарыусуз болгъанын билди. Дерследеи сора ийыкъда ючтѣрт кере джыйыб, алагъа ангылашынмагъанларын айыртыб тургъанында, ючюсю «тирилген» эдиле. Классланы арасында эришиуде (Азрет аны кечирек эштген эди) Лидия Семёновнаны классы биринчи орунну алгъан эди. Белгилиди, Азрет практикасын айтылыб тургъан устазны классында ашыргъанды, ол себебдеи, кѣб затха да юреннген болур, алай а «эсден кетмезлик», «къыйын» кюнлери да аз тюл эдиле. Устазлыкъ иш асыры къыйын кѣрюннгенден, джунчуу бла арсарлыкъны ортасында башы къалыб, ол, башха мадары болмагъанча, юйге келгенден сора «тарыгъыуларын» Шерифатха тѣюучен эди.

Бир кюн ингирде Шерифат, анга тынгылаб бошаб, сорду:

— Дерсде эм къыйын не зат кѣрюнеди?

— «Къыйын зат», «къыйын зат»,—деб эникледиди Азрет эгечин. — Этмейдиле дерслерин, ангылаялмайдыла. Къайсы бири бла кюрешгин? Адам тинкисин бошарыкъды.

— Эрикме. Сен бу усталыкъны джюрегинг бла сѣюуб сайлагъанса. Сабийлени не джаны бла да сейирсиндирир зат табаргъа керексе. Алай дженгил тюнгюлюрге, къамаргъа джарамайды,—деб, Шерифат Азретни кѣзлерине джити къарагъанында, ол да анга кѣзююлю сорууун берди:

— Дерс кереклисича бармайдымы дейсе? Мен а, не къарыууму да аямай...

— Мени сени дерслеринги къалай баргъанларындан хапарым азды, — деди ол, — алай а, айтыуунга кёре, сох-тала эрикген этедиле. Қласс ишлени тюрлю-тюрлю къу-раргъа кюреш.

— Къайдам, мени сартың, мындан ары къарыуум джокъду деб а турама.

— Къарыуунг барды, чыдамлылыгъын джокъду. Ол а—амалсыз керек затланы бириди. «Иги устаз» деб билими баш болгъаны ючюн айтмайдыла адамгъа, билимни сабийлеге кереклисича бере билсе — айтадыла.

Ол кюнден башлаб Азрет, артыкъсыз да бек къарыусуз сохтала бла ишлеген кёзюуде, кесини энчи ушагъына асыры базмай, пионер организацияны тамамлы мадарларына уллу магъана бериб, хар сабийни «инджиу-юне» кёре, ишин джарашдырды. Къарыусуз сохталаны ичинде Азрет айтханнга кеч бурулгъан джангыз Коля эди. Аны анасы, къара танымагъан тишируу, совхозда ишлейди. Коля уа ингирге деричин сабийле бла ойнаб, ингирде анасы ишден келиб, «дерсинги этдингми?» деб сорса: «Эртде этгенме» деб, джууабха алай айтыб баш алыб турганды. Лидия Семёновнаны башчылыгъы бла, Колягъа дерследен сора «Витя Малеев школда эм юйде» деген kitabчыкъны окъугъанында, аны тюрленгенин эслерча болду. Хар бир бош джумушчукъну да Колягъа этдире, ол да «кёллене», класс коллективге бойсунду...

Азрет, практикасыны ахыр кюню болгъаны ючюн болур, мишаууракъды.

— Мен кетеме энди, Лидия Семёновна,—деди ол, бети джарыб бир кесекге. Ол, не айтыргъа билмей, устазны кесини сёзлери бла таза разылыгъын билдир-

ди.— Къалай теренди тамырлары бу кыйын эмда сыйлы ишни! Ненча кере тюнгулесе, ненча кере къууанаса! Сау къалыгъыз! Тутхан ишигизден къууаныгъыз!

Лидия Семёновна ёрге түрүб, Азретни къолун къаты кысыды:

— Сау болугъуз! Ашхы джолгъа! Кереклигиз болса — келигиз, мен джарарыкъ ишигиз болса!..

ОНЕКИНЧИ БАШЫ

Устазла хазырлагъан училищеде джашау алгъынча саркъа эди. Ахыр къонгурау къагъылгъанлы, эки экзамен берилди.

Арадан он кюн ётдю. Бары да экзаменлерин бериб бошагъанларында, ахыр ингирлерине джыйылдыла. Уллу кенг залны бир кыйырында столланы юслеринде тюрлю-тюрлю хантла, бир кыйырында уа—шиндиклени сенчагъа чыгъарыб, тебсерге джер ачылгъанды. Надежда Михайловна, класс тамада, бети джарыб, окъуу джылны аягъы бла, джашаугъа киргенлери бла кеси ёсдюрген «сабийлерин» алгъышлады:

— Хар джыл сайын элlege джаш устазланы окъутуб, билим бериб чачабыз. Не джашыруу барды, анча сайын джюрегинги теренинде бир джылыу къалады. Ол сау джылны узагъына—экинчи айырылыугъа дери—джылытыб турады.. Кыйналгъансыз: кыйынсыз билим табылмайды. Алай а, аны бла соруугъуб къалыргъа джарамайды, кесигиз билесиз, чегиб кёрмеген эсегиз да, эшигген болурсуз: устазны иши кыйынды. Анга «бютеу усталыкъланы анасы» дейдиле. Хар биринг аллыгъызгъа тюбеген кыйын затланы къоратырыкъсыз, анга ишексизме. Сау-эсен болугъуз, тутхан ишигизни деменгиле баджарыгъыз! Насыбыгъызгъа кенг джол ачыгъыз!

Джашасын бизни насыблы джаш тѣлю! Таймаздан алгъа!

Барысы да кючлю кѳол кѳакъдыла. Радиола со-гъулду. Джашла, кѳызла вальсха сюзюлюб барадыла. Былайда ашыгъышлыкъ джокъду, хар ишни сериуюн баргъанча кѳересе. Ким биледи, кѳайгъы, сагъыш да думп болуб, кѳууанчны аллы бурулгъан кѳзюу болур эди?!

Терезени тюбюнде олтуруб, сагышлы кѳарамын са-быр сюзюб тургъан Азретни эслеб. Надежда Михай-ловна кѳатына келди.

— Азрет, нек тебсемейсе?

— Бош, кесим алай...—кѳарарым келеди, Надеж-да Михайловна,—деди Азрет, кѳызгъанчыракъ ышара.

— Дуня, халкъ джарыкъды, бары да ушакъ эте-диле, даулашадыла. Сен а, не эсе да, ауузунгдан сѳз чы-гъармайса... Не болгъанды, бир айт?

— Ант этеме, джукъ да болмагъанды. Мен кѳачан да алай болур эдим да?!

— Огъай, сени кѳаллай болгъанынгы уа биз билебиз... Керекли адамынг кѳатынгда болмагъаны ючюн болурса алай мыдах?!

Азрет, кѳулагъыны учуна дери кѳызарыб, баш эниш-ге кѳарады. Надежда Михайловна кесини окъутхан са-бийлери бла ушакъ этерге тартынмайды, аны ючюн сыйы мийик болгъан болмаса, тѳбен тюшмейди. Бир бири тиллерин айыралмагъан кѳб адамны тюшондюргени белгилиди. Сохталаны хар не тукъум соруулары болса да, Надежда Михайловна джууаб табмай кѳой-магъанды. Азрет коммунист партияны тизгинлеринне кире тебрегенинде, джарыкъ кѳллю устаз онгсуннганын билдирген эди:

— Тюз эгесе. Коммунист деген ат адамгъа бош аталмайды: ол хар кимге юлгюдю, халкъны кюзгюсюдю. Сен энтда башха джерге барыб ишлериксе, сени хар не джаны бла да тинтиб билгинчи, талай джыл озарыкъды.. Мында уа — биз билебиз.., Коммунист болурунгу излейбиз...

Азретни бюгюн да эсинден кетмейди ол кюн. Шахар комитетни эшигини аллын кёб адам сакълай эди. Аланы бетлеринде адам окъуялмазлыкъ тюрлениу бар эди. Бирем-бирем кириб чыкъгъанны тышындагъыла ортагъа алыб, хапар сорургъа ашыгъадыла. Бир токъ, кызылбег джаш, маркъа кюзуча, аягъыны тюбюнде чёб сынмай, тышына чыгъыб, эшикни джабар-джабмаз, терин къолан дарий къолджаулугъу бла сюрте олтургъанында, джашла тегерегинден алыб хапар сордула:

— Саша, къалай болдунг? Не дедиле?

Саша, къара спецовкасында¹ тытыр тамгъачыкъны уууб кетере, кысхаракъ айтды:

— Бек алапат болду.

Мычымай кёзюу Азретге джетди. Азрет берилген соруулагъа тигилмей джууаб этиб башлагъанында, КПСС-ни шахар комитетини биринчи секретары, чал ура башлагъан чачын учхара сылай:

— Коммунистни борчун тюз айтаса. Сабийлени скъутхандан башха, элде не ишни баджараллыкъса?— деб сорду.

Азрет джунчуду. Устазланы бири ол сорууну берсе, Азрет арам-къарам этмей джууаб этерик эди.. быллай сорууну былайда берликлерин сезалмагъан эди. Кесин къолуна джыя, билгенича, джууаб этди:

— Хар бир джангы башламны алчысы — ол коммунист болургъа керекди. Джашагъан элингде уа джар-

сыгъан ишни кемликлерин табыб, къоратыр мадарын кёрюрге керексе..

Азретге андан башха киши соруу бермеген эди. Ол тургъанланы бир бирлерине башларын силкгенлеринден башха джукъ эслеялмай, къууанч тыбырлы болуб, эшикни да къалай ачханын билмей, тышына чыкъгъан эди. Қъалай алапат, къалай сейир кюн эди ол! Декабрь айны кючлю бузлауугъу, кыйырсыз кёкню басхан къара булутла къууанчха гыйгъыч болалмадыла! Ма ол эди Азретни эсине тюшюб кёзлерин чыракъ ийдирген. Кеслери да эслемегенлей, Азрет бла Надежда Михайловнаны тегереклерине талай адам джыйылыб тура эди. Акъылбалыкъ болмагъан сабийле джууаш, татлы тилли аналарыны сабыр кёзлерине «не айтады» деб къарагъанча, джаш устазла Надежда Михайловнаны кёзюне битдиле. Аланы ичинден бири—чамчы Фатима—биринчи болуб, шошлукъну буза сорду:

— Азрет не дейди?

Азрет Фатимагъа онгсунмай къараса да, ышармай чыдаялмады. Надежда Михайловна уа Фатиманы «къызымына» учундурурча чам этди.

— Мен сизге айтыучан эдим да.. Эсигиздемиди?.. Артда кесигизге нёгер излеген кыйын болур, андан эсе, окъугъан заманыгъызда башыгъызга мадар этигиз деб. Азретден къалгъанла бирер мадар этген болур этигиз? — Устаз Фатимагъа сорувлу къарагъанында, ол да, уялыб, бир джанына бурулду.

— Ол эртде этгенди мадар, джашыргъан этеди ансы, — деди джыйылгъанланы ичинден къайсы эсе да, бир тишируу аваз.

Дуния харх болду. Азрет, уялыб, устазындан къарамын джашырды. Кюлкю бир кесек сериюн болгъанында, Надежда Михайловна Азретни джунчугъанын эслеб:

— Къоюгъуз, сизнича бир къаракъашы болса, биллик эдик,—деди.

— Андан эсе, келигиз, барыбыз да бирге джырлайыкъ.

Барысы да бир джерге джоппу джыйылыб, «Комсомолчула — тынгысыз джюрекле» деген джырны джырладыла..

Джарым сагъатдан ёчге тебсеу болду. Вальс согъулгъанлай, Пача Азретни чынасы бла тюрте:

— Тебсе ким бла болса да,—деди. Джырлауда, тебсеуде да Азрет бла Фатимадан уста джокъ эди. Азрет арагъа чыгыб тебсей тургъан алты адамдан кёзюн алмай, Фатиманы къатына барды.

— Фатима, кел тебсейик.

— Ёч аллыкъбыз дебми тураса? Къарачы, къалай ариу сюзюле эселе да,—деб, кёзю-башы бла урчукъча бврулуб тебсегенлени кёргюздю.

— Къоркъма, кёрейик. Нек багъаландырабыз быллай бир аякъларыбызны, сатыб алмагъан эсек?!

Фатима ышарыб, тебсерге чыкъды. Надежда Михайловна бла юч къыз, эслерин ийиб, тебсегенлеге къарайдыла.

Азрет бла Фатимада талыу джокъ эди: аякълары кеслери алларына буруладыла. Музыка тохтаб, тебсегенлени ортагъа алдыла. Биринчи ёчню—мор джибек къатапа ышлы альбом бла джылтырауукъкёз айючюкню—Азрет бла Фатима алдыла. Пача бла Галя уа—китаб бла сарычач гинджичикге не болдула. Джыйылгъанла джарыкъ халда къууанчларын замандан джашыртын ашырыргъа кюрешселе да, ол кесини ишин бардыра эди.

Былайда айтылгъан алгъыш сёзлени учун-къыйырын табмакълыкъ бек къыйынды. Галя нёгерлерини

сүйгөн джырларын «Гюлнараны» джырлаб бошагъанында, кечени аурлугъу кетиб, Надежда Михайловна арт сёзюн айтыргъа ёрге турду:

— Мен былайда айтылмагъанны айтырма десем — алдарма. Алай а, бюгече джарыкъ бетден бир-бирибизге къарагъанча, джашауубуз да къууанчдан алай толсун, ёмюрде мыдахлыкъны джабыуу джайылмасын! Къайда джюрюсегиз да, джашауугъузда хар атламыгъыз халкъгъа юлгю болсун! — деди. Сохтала кючлю къол къакъдыла.

ОНИЮЧЮНЧЮ БАШЫ

Азрет дипломун алыб юйге келгенли ай болду. Анасы, къууанчын сабийлеринден джашырыргъа кюрешгенча:

— Къызчыкъ немча тилден окъутурукъду, сен да джерни этегине кетериксе, Ханафийни да школну бошаргъа не тюшерикди эсине, къайдам?! Биреригиз бирер оноучу болдугъуз. Начасдан туугъан начасла, барыгъызны да юйде мени кесими джангыз къояргъа болур дейме муратыгъыз?!—деб ышарды.

— Анам, нек болады Зеленчук джерни этеги? Кесинг билесе да...

Байдымат джукъ айтмады. Ол кесини джарлылыгына терк кечдю:

— Джашчыкъ, джауум да джаумай, бичен дыккы болургъа тебреген болур дейме? Гылджа кечинирча бир затчыкъ тарталгъа эдинг.

Джай сайын бичен этиб турвучу Азрет:

— Къоркъма, анам, табабыз гылджагъа чакълы бир чёб башы,—деди.

— Ол начас да (бир-бирде Ханафийге айтыучанды Байдымат алай) онунчуну бошагъанлай, Саратовгъа кетерме деб, богъурдагъымдан алыб турады.

— Нек дейди?

— Къайдам, сюд болургъа окъурукъма дейди... ким биледи аны? Сен да не айтырыкъ эсенг да.

— Кеси суйгеннге бармагъа къой...

Экинчи кюн, чалкъысын джарашдырыб, Азрет танг къуруму бла сыртха чыкъды. Эртденнги салкъын хауагъа тюрлю-тюрлю гокка хансланы ийислери къатышыб, бурнунга урады. Чыбчыкъла, бир-бири бла ёчешгенча, джерге джанаша, джарыкъ халда джюуюлдейдиле. Азрет чалкъысын бойнундан алыб, чыкъ басхан къалып джугору хансны кенгден керилиб джюлюб тебреди. Талай дюрю чулгъаннгандан сора, арыб, дюрюню къыйырына олтурду. Тютюн иче, кёлюне былай келди: «Сёзюме тюз болалмадым. Розагъа, окъуб бошасам, тютюнню къояргъа айтхан эдим». Къургъакъсыгъан тамагъын ариулай, кюн чыкъгъаннга къарады. Кюн, къызгъылдым джарыгъын бетлеге тёге, ышарыб чыкъды. Кенг джайылгъан дюрюледе шындым къаланнган чёбчюклени эртденнги аязчыкъ тарайды. «Суусаб ала келмегеним не аман болду»,—деб ичинден алай айта, чалкъыгъа джануу этиб, чалыргъа къадалды. Азретни бели талса да, ол аны эслемей, тавкел кериле, кёб джерни джалан этди. Кёб заманны джаумайын, къургъакъсыб тургъан джерге таймаздан къадалгъан хансны джануу джарашхал джити чалкъы хатерспз салджаллайды. Кюн къызаргъа, Шерифат къарнашына суусаб бла ашарыкъ алыб келди. Ол Азретни тин-тери барыб чала тургъанын эслеб:

— Бери кел, чалкъычы, бир суу да ич, ичинг къара дуу джана болур,—деб къычырды. Азрет, дюрюню ая-

гъына чыгъыб бошагъанында, ауур атламлары бла ёрюсюрем эгечини къатына келиб:

— Ал бери, сууунгу уа ичерикбиз,—деб, къолундан кёк къанджал гёгенчикни алыб, джут ичиб, дюрюню юсюне орната, олтурду. Эгечи аны къатына чёге:

— Азрет, бу пиджак кибигинги да ары теш, хум-пушту этиб турма да!—деб къарнашыны юсюнден теше, мор кёлегини джагъасын тюзетди. Азрет терин сюртюб бошагъанлай, биягъы Шерифат аны тынгысыз этди:

— Бир джукъ аша энди! Къуру къайгъы этиб тургъандан сора ишинг джокъду. Ол бетинге да бир къара!

— Неге къарайса, сенденми къарады?

— Айхай да къарады, кёрмеймисе, неге ушайса, эки джаягъынг ичине батыб.

Азрет джууабны орнуна тютюн къабындырды. Шерифат бетине ургъан тютюнню, чибин къоруулагъанча, къолу бла чача:

— Тютюгюб къаласа, муну къалай къоялмайса?—дегенлей, къарнашыны къынгыр къарагъанын эслеб:—Неге къарайса? Джазыкъ Роза сеннге бсш ышана кёреме... Тютюнню къойгъанса деб турады,—деди. Азрет Шерифатны ауузуна чаба:

— Кертда, Роза къайда ишлейди?—деб сорду.

— Школда ишлейди. Орус тил бла литературадан окъутады. Узакъ тюлсюз, экигиз бир райондасыз: бир биригизни кёре турлукъсуз.

— Сора алай узакъгъа нек кетгенди?

— Кеси анда ишлерге сюеди.

Азрет, ишин къоюб, кесин сёз бла булджутханын табсызыракъ кёрдю. Шерифат бла сёлешсенг, мардангда къайдан тохтагъын—ол къызгъандан къызыб, тереннге кириб барлыкъды!

— Къой, мени аллымы тыйма, бар, юде анамы джарлылыгына къара,—деб Азрет ёрге турду.

— Ашыкъгъанлыгъынга, кёб чалмагъанса.

— Сени бла сёлешген чакълы бирге да чалынныкъ болур эди иги кесек джер. «Ауф видер зеен!»—алай айта шойса да сабийлеринге?!—деб ышара, чалкъыгъа джануу этиб башлады.

* * *

Арадан бир ай кетди. Ишге барыр заман джетген эди. Анасы Азретни ашыра чыгыб:

— Хапарынгы билдире тур. Келалмасанг, джазарса,—деди.

— Болсун. Къайгъы этмегиз,—деди Азрет, къара чемоданны кёлуна ала.

Чегетли къар тауладан ычхыныб, чатха тёгюле, кюмюшча джылтыраб, айланч-гуйланч ырхычыкъла кёшүла, Хуса суу, ташчыкъланы джалай, гузаба барды. Джаргам башлада малла тёгюлюб отлайдыла. Къачны алтын чагъы эди. Элчикни тегерегин чегет басыб, къарагъан адамны сукъландырады. Тереклени чапракълары тюшген заман болса да, нызыла чегетге кёуат саладыла. Кенгден къарасанг, ала, чегетни ортасы бла узун джол салыб, джашил къырдышха ушайдыла. Къыйыр сюреминде, талачыкъда, субай къайынла джасанма болуб, бир бирлерине башларын ийиб къарайдыла. Къарлы таула, чегетни шошлугъун сакълагъанча, аңы башы бла къарайдыла.

Юйледен чыкъгъан тютюн, хауада сериуон сюзюле, алаша джайылады...

Азрет, кёб заманы кёзюн алалмай, сюелиб турду.

Ахырында, школгъа барлыгъы эсине тюшюб, садрач кёпюрчюкден ётюб, джолгъа чыкъды. Кенгден къараб малзаллы быргъыны оджагъындан къара къалын тютюню седиреб чыкъгъанын эслеб:

«Эшта, ол болур интернат!» — деб кёлюне келди, дагъыда ишексиз болур ючюн, къырдышда бири бирин къуууб, ойнай тургъан эки джашчыкъны бирин тохта-тыб, сорду:

— Джашчыкъ, интернат къалайдады?

Себгилбет джашчыкъ, бурунчугъун тарта, Азретни соруууна соруу бла джууаб этди:

— Сизге ким керекди?

— Меннге киши да керек тюлдю. Школ къалайдады, деб сорама,—деди Азрет, авазын джумушагъыракт. этерге кюреше, алай а джашчыкъ, (Азретни сынагъанча) бююреусюзюрек, кесин уллу билимли болгъаннга санаб:

— А-а, билдим. Сиз директорнуму излейсиз?—деб сорду.

— Хо. Сен аны къайдан билдинг?

— Билеме. Бизни классха воспитатель керекди. Сиз воспитатель болурсуз?.. Келигиз,—деб Азретни аллында джебеледи.

— Сен ненчанчы классдаса?—деб сорду Азрет.

— Алтынчыдама,—деди джашчыкъ, сора кесини кёзюлю сорууу бла Азретни «тинтди»:

— Сиз бек урушамысыз?

Азрет, кёб сагъыш этмей, джууаб берди:

— Халиси иги болуб, айырмагъа окъугъанлагъа мен урушмайма.

— Сора, «тёртге» окъугъанлагъа уа урушамысыз сиз?

— Айхай. «Бешге» окъургъа мадарынг бола тургъанлай, «тёрт» нек аласа?

— Бизни классда къуру юч адам окъуйду «бешге». Слава уа «экиден» башха джукъ аймайды.

— Нек алады ол «эки?» Сизсиз анга «эки» алдыргъан.

— Биз сора не этерикбиз? Воспитателни айтханын да эгмейди.

— Аман тенгле кёреме сиз анга!

Джашчыкъ мындан ары «демлешмей», Азретни хыны тюрсюнюн эслеб, атламларын дженгиллетди. Мор боялгъан къанга буруулу юйню къатына джетгенлеринде, Витя артхаракъгъа туракълыб айтды:

— Ма буду школ.

— Сау бол! — деди Азрет, джашчыкъгъа джити къараб.

Азрет директорну эшигин акъырын къагъыб, «бол-лукъду» деген тауушну эштиб, ичгери кирди. Директор, сүбай, къуууракъ, сары шинли адам, ёрге къобуб, Азретни къолун къаты кысыб, мор схарла джабыу джайылгъан столну къатында таянчакъ шиндикге олтурду. Азрет, ич хурджунундан приказны чыгъарыб, анга бере, кеси директорну сынамлы къарамы бла ёлчеледи. Қарамын аны ёшюнюнде зугул знакчыкъда тохтатды. Қызыл бешмюйюш джулдузчукъну тюбюнде ачылыб тургъан kitabны юсюне ууакъ харифчикле бла джазылыб «Халкъ окъууну айырмасы» дегенни кёрдю. Директор, приказны окъуб бошагъандан сора, Азретге кёк кёзлерин джити къаратыб айтды:

— Бизни школда ишлегенлени кёбюсю джашдыла, былтыр келгендиле; кесигиз биле болурсуз.—Азрет башын силкди.—Алтынчы классыбызгъа воспитатель керекди. Эртдеден огъунча айтыб къояйым: бек кыйыш

классды, алай а сиз кьоркьарча зат джокьду. Джаш воспитатель сыйлы ишни баджарады — ол джангы адамны джангы джашаугъа хазырлайды. Сабий джю-рекке тюз джол табхан адам — ол насыблыды, ол насыб-ха джол ачады..

Директор сёзюн бошар-бошамаз, эшикден орта джылы тиширыу кирди. Леонид Егорович анга:

— Людмила Ивановна, ма, танышыгъыз, бюгюн келгенди. Интернатны джоругъу бла шагърей этигиз, — деди. Алгъы бурун Азрет сабийлени джатхан джерлерни бла шагърей болду. Андан сора Людмила Ивановна сагъатына къараб:

— Он минут къалгъанды. Тёрт сагъат болады — сабийле дерслерин этер заманды. Келигиз, сабийле бла танышыгъыз, дерслерин хазырлагъанларын кёрюсюз, — деди. Людмила Ивановна бла Азрет классха киргенлей, сохтала шум болуб ёрге турдула. Азрет, ала бла саламлашыб, арт сафда бош партагъа олтурду. Хурджунундан тетрадын чыгъарыб джазыб тебреди. Классда 36 адам, барысы да ичлеринден окъуй, дерсге хазырлана эдиле..

— Къалай кёрдюгюз, Азрет Магометович, дерслеге хазырланыуну? — деб сорду Людмила Ивановна дерследен сора.

— Бек аламатды — деди Азрет, баш энишге къараб.

— Аламат а къайда?... Хар кюн сайын «экиле» алыргъа къалгъандыла да, энди журнал къурагъанма.

— Къаллай журналды ол?

— Ма, бери къарагъыз. Сабийлени кёбюсюню ойнаргъа эси кетеди да, дерслерин этмегенлей, «билебиз» дейдиле: экинчи кюн а «билген» сохта «эки» алады. Отуз алты адамны билимин юч сагъатны ичинде тинтген

кыйынды; ол себебден кыурагъанма ма бу журналны да, бу кыарыусузлагъа иги эс бълюрге мадар береди. Ма (Людмила Ивановна журналда джазгъанын кърдюз-дю). «Тёрт» бла «бешге» тамбла дерслерин айтыркыла къл салгъандыла, андан кълса — «ючге». Аны бла, «къл салдыла» деб рахатланыб кълыргъа боллукъ тюлдю: хаман тинтиб турургъа керекди. Сохта сёзюне ие болмагъанын айгъакыламай кълйса, воспитателни не сыйы барды?

— Кыйынды да хар кюн алай этиб тургъан!—деди Азрет, «не айтыркыды?» деб, Людмила Ивановнагъа къараб.

— Игит да кыйынды. Не кыйыны да юренгинчиди, артда тынч болады. Био джылдан сора (сабийлени психикаларын иги билгенден сора) ишлерге тынч болуб кълады. Сиз къркърча зат джокъду, кесигиз кърюр-сюз.

— Ненча джыл болады сиз воспитатель болуб иш-легенли?—деб сорду Азрет.

— Мен школда ишлегенли онсегиз джыл болады да, аны сегиз джылындан кългъаны воспитателлик ишди, кесигиз къресиз.. Не болуб да ишле, тутхан ишинги къл-люнг бла суйсенг — андан башха джукъ керек тюлдю..

Людмила Ивановна кесини сынамыны юсюнден, кълйсы сохтаны къллай халиси болгъанындан къл хапар айтды.

Азрет да эсне ышанмагъанын блокнотупа джазды. Сёзню аягъында Людмила Ивановна:

— Тамбла ишге чыкъсагъыз, кесигиз иги шагъырей боллукъсуз, айтханча болмай. Сабийле алты сагъат бла джарымда турадыла. Джукъларгъа суйген эринчекле кълбдюле, биягъында айтдым шойт да?—Азрет башын

силкди. — «Джумушакълыкъ» этгенигизни эслегенлей, экинчи ёрге къобараллыкъ тюлсюз,—деди.

Азрет анга уллу бюсюреу этиб, таза кёлюню разылыгъын билдирди. Кечени-кече узуну сагъайыб, Азретни эси сагъышха кетди. «Сиз къоркъарча зат джокъду»— дейдиле экиси да.. Къоркъуб, неден къоркъарыкъды адам? «Джумушакълыкъ» этсенг—сыйынг тюшерикди. Сабийлеге «Интернаты джоругъуна бойсун!» — деб къойсанг а—болмаз, ала биринчи кереми эштедиле аны? Ишни класс коллектив бла бардырыргъа керекди... Макаренко!.. Къалай залимди! Къыркъ джылгъа дери—сабийлени ёсдюрюге асыры бек эси кетгенден—юйленмей тургъанды, кесин унутуб. Адам десенг, адам! Бусагъатда сау болса, мен анга минг сорууум бла къадалыр эдим!..»

Азретни сагъышын бузуб, стол юсюнде сагъат зынгырдады — алты болгъан эди. Азрет, туруб суу ызына барыб, белинден ёргесини суу джугъусун джан джаулукъ бла къызартхынчы ышыб, келиб кийинди. Сабийлени кёбюсю джууургъан бла башларын басдырыб «джукълай» эди. Азрет эшикни ачыб салам бергенлей, ала «уяныб» башларын къаратдыла. Бир-бирлерин акъырыныракъ къымылдагъанча кёрюб:

— Хаман да былаймыды турууугъуз? — деб сорду. Джашчыкъла бир бирлерине соруулу къарадыла. Ичлеринден бирчиги тили чала:

— Къалай турлукъбуз сора мындан ары?—деб нёгерлерин кёллендирди. Азретни джебегине джешиб, «...биринчи кюн огъуна былай этген, оюнла кёргюзтюрюк кёреме была меннге,»—деб кёлюне келе айтды:

— Туруб а къалай турлукъбуз! Не саулагъа, не ёлгенлеге къошүлүргъа керекди. Кесибизни саулагъа са-

най эсек а — бир кесек дженгилирек кымылдайык, ангыладыгъызымы?

Киши джууаб кыйтармады. Азрет, сабийлени арбазгъа тизиб, эртденги зарядканы этдири. Ала бет-къол джуууб бошагъанларында, Азрет старостаны да алыб, орунларын кыалай джыйгъанларына кыараргъа кирди. Саф-саф тизилген акъ дым джабыулу орундукуланы ёрге кёлтюрюб кыарадыла. Ючюнчю орундукулну кыулагъына чалдыш кёлекчик тагъылыб тургъанын эслеб Гришагъа сорду:

— Былайда ким джатады?

Джууаб этмегенинде, сорууун кыйтарды:

— Бу кимни орнуду?

Азретни джити кыарамы Гришада тохтагъанында, ол «аккыллы» кёзчюклерин чалдыш кёлекчикге сюзюб:

— Бу Ахматны орундугъуду, кёлек а Толяныкы болур дейме?—деди. Азрет списокга кыараб:

— Кыйсы Толяды? Школенко Толягъамы айтаса?—деб сорду.

— Хо,—деди Гриша.

— Экисин да бери чакъыр!

Мычымайын Ахмат бла Толя Азретни аллына кыызарыб сюелдиле. Сёлешуу кысха болду:

— Былаймы джыясыз орнугъузну?

Ахмат, кыызарыб, тынгылауну ийди. Толя (эртенбла Азретге джууаб этген ол эди) кёзлерин, кыачар кыоянча, тёрт джанына сюзе, зытчы-мытчы этди, алай а воспитателни ётгюр кыарамы бла сорууу аны джюрегине мизча чанчылдыла:

— Нек тынгылайсыз? Кимни кёлегиди?—Азрет кёзю-башы бла орундукъ кыулакъда кёлекни кёргюздю. Кесини аузуу бла тынчлыгъын бузгъанына кыйгъыр-

гъанча, Толя, эринлерин эринчегирек кымылдата, шыбырдады:

— Мени кёлегимди.

— Ким саллыкъды аны орнуна? Бусагъатдан орнуна сал!

Азретни ауазы сабийлени тынгыларын бузду. Қыру кёлек бла къалмады. Былайда дагъыда адамны кёзюне илиннген «ууакъ чурумчукъла» кёб эдиле. Полну дежурныйле ариу джүүсала да, терезе тюбледе, мюйюшледе букъу бар эди: Бир-бирлери уа орунларын кереклисича джыймагъанлары бла къалмай, джабыуларын да къакъмагъан эдиле. Азретни эсине Людмила Ивановна айтхан тюшдю: «этиллик затланы унутуб къойсанг, кемликле кёбден-кёб бола барлыкъдыла. Эринмей, джылы къолдан заманында тюзетирге керекди».. Ол себебден, дежурныйлени чакъырыб, борчларын толтуртду. Андан сора сабийле эртден шхуургъа хант юйге бардыла... Азрет, классда эки дерсе олтуруб, къайсы сохтаны «къарыусуз» джери болгъанын билир муратда кёб сагъыш этди. Блокнотуна талай зат джазды. Аны бла соругъалмай, окъуучулары къагъытлары бла шагърей болур ючюн, завучха келди. Хасан Исмаилович, Азретни джунчугъаны бла биргелей, тартыннганын да эслеб, джаза тургъанын кююб, башын ёрге кёлтюре айтды:

—Келигиз, Азрет Магометович. Не кереклигиз бар эди? Олтуругъуз, — деб, джашил къатапа диванны кёргозду.

— Сау болугъуз! Ишим болуб келгенме. Алтынчы классны окъуучуларыны къагъытлары бла шагърей болургъа сую эдим,—деди Азрет. Завуч хурджунундан гитче джылтырауукъ ачышыкъны чыгъарыб, Азретге узатыб, шкафны кёргозе:

— Ачыгъыз да алыгъыз. Баш табхададыла,—деди. Азрет талай заманны кѡагъытланы «окъуй» келиб, Румянцевде кѡбюрек мычыды.

«.. Румянцев Вячеслав Фѡдорович, онюч джыл. Тѡбен Архыздагъы детдомдан... Интернатха детдом чачылгъан-дан сора кѡчюрюлгенди.. «Аны ючюн бездириб турады ол устазланы. Аны ариулукъ бла хорларгъа боллукъ болур, эшта, адам. Тамбладан башлаб кѡлгъа алыргъа керекди»... Азретни биринчи иш кюню алай ѡтдю.. Аллында энтда кѡб кыйын затлагъа туберине терен сагъыш башын басыб, школдан чыгъыб, юю таба бурулду.

ОНѲРТЮНЧЮ БАШЫ

Арадан талай ай ѡтдю. Бир кюн Азрет, кѡлуна да тилек кѡагъытны алыб, директоргъа кирди.

— Келигиз, Азрет Магометович,—деди Леонид Егорович кѡагъытны эслегенинде, мангылайын джыйырыб, кѡашларын бир джерге джыя. Бусагъатда Азретге сѡз айтхан кыйын эди. Ишни болгъаны былайды. Кѡонгурау кѡагъылыб, сохтала дерсге киргенлеринде, ичлеринде Гриша бла Юсуфну кѡрмей, Азрет кѡайгъырды. Сох-талагъа ненча сорса да, «билмейбиз» дегенден башха джукъ айталмадыла. Классны кѡюб кетиб, эки адамы излегенни табсызыракъ кѡрюб, кѡонгурау кѡагъылгъынчы сакълагъан эди.

«Ала чегетде болурла, бир ишексиз,»—деб Азретни кѡлюне алай келиб, чегет таба тебреди. Джахананы терезечигинден эртденги аяз уруб, бурулуб чыкъгъан ѡбел тютюнню кѡрмесе, барлыкъ да болур эди. Воспитатель, кесини кѡзлерине ийнанмай, таукелсизирек ичи-

не киргенинде, экиси да кѳуш-муш болуб, тютюнню бохсурата тура эдиле. Азретни эслегенлей, Гриша кѳолунда тютюнлей тургѳан папиросун джерге быргѳады. Воспитатель сабийлени тышына чыгѳарыб урушхан заманда, ала анга табсыз джууаб этген бла кѳалмай, дер-сlege да бармай кѳойгѳандыла. Кѳолунда сохталарына айтханын этдиралмагѳаны джюрегин ачыудан кѳайнатады. «Ишимден бошатыгѳыз», деб тилек кѳагѳыт джазыб келгени да ма ол себебден эди.

Леонид Егорович Азрегини хапарына тынгылаб бошаб:

— Мен сизге алай этериксиз деб турмай эдим.. Терсни тюзетген адетди. Бизни джашауубузда хар аламыбыз сыйдам болуб бармайды да..—деди.

— Леонид Егорович, мен сизни ангылайма.. алай а не сыйым кѳалгѳанды энди? Сабийле айтханын этмеген устазны бармыды сыйы? Аны адамлыгѳы барды деб айтыргѳа боллукѳмуду?

— Азрет Магометович, мен сизге энтда айтама: воспитатель сохталагѳа айтханын этдирир ючюн (аны айтханы уа джорукѳдан тышына чыкѳмазгѳа керекди) юрешини артына дери бардырыгѳа борчлуду. Этилген терсликни тюзетир ючюн, аны тамадын табаргѳа керекди, тамалын табар ючюн а, хар сабийини психикасын бир-бирге керекди.

— Аны мен табаллыкѳ тюлме.

Леонид Егорович ышарыб айтды:

— Табаллыкѳсыз. Сиз аны табаргѳа хазырланган адамсыз, ол сизни усталыгѳыгѳызды, ангылаймысыз? Хасан Исмаиловични «Мурат—дженгиуде, дженгиу—тѳзюуде» деб бир сюйген нарт сѳзю барды. Бир ызгѳа алыб, сабийини огѳай эсенг, бир-бир уллу адамланы да тюзетген бек кѳыйынды. Былайда ѳтгюрлюк бла биргелей.

тёзюмлюк амалсыз керекди. Сагъыш этигиз! Тюз айта-сыз: сый адамгъа бек керекди, артыкъсыз да бек сабийлени ёсдюрюуде. Алай а унутмайыкъ, сыйны багъасы уллуду—ол адамгъа бизни ишибизде талай джыл-ла бла табылады. Людмила Ивановнагъа сорсагъыз, айтыр биринчи джыл къалай ишлегенин. Ол заманда экибиз сюзе тургъан иш кёзюбюзге тюкню къарасы чакълы бир кёрюннюк болмаз. Адам кюреш ючюн джаратылгъанды, аны ёмюрю тынгысыз кюрешде кетерге керекди! Сизни уа сабийледен кёлюгюз къалады. Ала нени биледи? Нени юретсенг—аны. Коммунистге сизнича этерге джарамайды.

— Не этерикди адам, айтханынгы этерге унамасала? Уругъамы керекди?

— Азрет Магометович. Иги тынгылагъыз, энтда къайтарыб айтама: джорукъгъа сыйыныб, айтханынгы этер джолланы табаргъа керекди. Сабийге къол джетдирген бла къоркъуталмасса, ол адамны сыйын кетерген затды. Ариу, эркинлигим болса да, мени сартын, кесими сабийлерими да ураллыкъ тюлме. Аны ориуна керекли, магъаналы эки-юч сёз айтсанг, ол хайырды. Ол огъай эсенг, сабийлеге таза кёлюнг бла ачууланыргъа да керек тюлдю—ол да устазны къарыусузлугъуну бириди, не ючюн десенг, сабийле адамны тюрлениуюн дженгил табадыла. Аны билмеген устаз да болмаз, алай болса да, энтда, излесенг, табаргъа боллукъса.

— Леонид Егорович, меннге неден да бек дерслеге келмегенлери ачыу болады. Не масхабха джыяргъа боллукъду аланы? Былайда къуру мени кючюм азды, аланы бютеу коллективни аллында уялтыргъа керекди. Гришады Юсуфну да аманнга юретиб айланиган...

— Ким огъай дейди, болушайыкъ. Ма классны тамадасы, ма пионер организация. Юсуфну анасына джа-

зыгъыз да билдиргиз, класс джыйылыуу бардыргъыз, кимни не айтханына тынгылагъыз, сюзюгюз, чегигиз! «Амал адамдан къутулмаз», — дейдиле. Хар затха барды амал! Экисин да пионер дружинада сюзерге керекди, пионерлени гуждары бла кенгешигиз. Къуру ол экиси тюлдюле да сизни классда бузукъ чыгъаргъанла?! Ненча терезе кёзню ууатханды тоб бла Румянцев, ненча кере Школенко окъутхан устазларына хыны этгенди! Аланы барысына да тынгылаб барсанг, аман зат тамырланыб, сохталаны ичинде юлгю болуб джайылыр.

— Румянцевге бютеу класс барысы да урушхан эдиле.. эсгертген эдик...

— Э-эхе! Славагъа ол неди, сизни эсгертгенигиз? Сабийлени бир-бири аны къозуб, ол да кертда деб, кесин «сылхырча» этиб къояды.

— Ангыламагъаны джокъду, алай болгъанлыкъгъа, не ариулукъ, не эршилик джарашмагъан бир сабийди. Не этиб тюзеталмай къойгъандыла.. Кёремисиз, ма аны тырмашыуун, суйген затын эсгериб, киши тюзеталмагъанды. Былтыр аланы классда Тамара Хасановна ишлеген заманда, Румянцев бир кесек «такъыл эди.»

— Аны бла энчи ишни, ушакъны таймаздан бардырыб турургъа керекди.

— Бардырмагъандыла дебми турасыз? Кёб кюрешгендиле.. джукъгъа келишмейди.—Азретни мыдахлыгъын эслеб:—Мен сизге къол джуудургъанлыгъым тюлдю. Кёрюгюз, энчи ушакъ этигиз. тинтигиз, юретигиз, джорукъгъа салыгъыз. Алай а, къуру джангыз адамгъа эс бёлюб, коллективни унутуб да къоймагъыз: Румянцевле кёб болуб кегерле, эсегиз. Сиз джаш коммунистсиз, мен сизге ышанама: къолгъа алсагъыз, аны тюзетириксиз!—деб директор, ышарыб, Азретни тилек къагъыты! буршу этиб мюйюшге силдеди..

Эки кюнден (класс джыйылыу болгъандан сора) Юсуфну анасы келди. Ол кюн пионер дружинаны джыйылыуу болду. Узун столну тегерегине сохта актив, тамада пионер гуждар Мария Степановна, комсомол организацияны секретары — Фатима, Юсуфну анасы, директор олтургъандыла. Джыйылыуу Фатима бардыра эди.

Юсуф, Гриша эм Слава кызыарыб, джыйылгъанланы алларында башларын энишге ийиб сюеледиле.

— Джашыгъыз дерслерин этмейди, заманында школгъа келмейди... Барындан да аман неди десегиз — воспитателге джууаб этеди, тютюн ичиб тебрегенди... Ма, аны ючюндю сизни да ишигизден айырыб чакъыргъаныбыз; сизни аллыгъызда айтсын не акъылы болгъанын, — деб, Фатима орнуна олтурду. Юсуфну анасы, келбетли, кызыл къанлы тишируу, ёрге туруб джыйылгъанланы аулай айтды:

— Бек мардасыз сау болугъуз, муну узаймай меннге билдиргенигиз ючюн. Ёмюрде адам ийнанмазлыкъ затды: къайда кёргенсе сохтаны, бойнуна да кызыл галстукну тагъыб, тютюн ичгенин?

Юсуф, кызыарыб, эрилерин къалтырай, джылады.

Мария Степановна, къарамын джылай тургъан Юсуфдан алмай, сорду:

— Ким берген эди сеннге тютюн? Къайдан табхан эдигиз?

Бу сорууланы эштиб гаммойланыб тургъан Гриша Юсуфха мангылайы бла къарады. Юсуф, джылагъаны тохтамай, сёзлерин бёле-бёле:

— Гриша берген эди, — дегенинде, Гриша мурулдады:

— Алдагъан этеди!

— Алдамайды, сенсе барысын тютюн ичерге юрет-

ген. Староста, кыалай уялмайса? Кесингден гитчелеге кыаллай юлгю кёргюзтесе сен? (Гриша сегизинчи клас-сда окъуйду). Болду! Сизни бла энди мында ары сёле-ширик тюлбюз. Джангыз бир айыбыгыз чыкыса, экигиз-ни да пионерден кыысдарыкыбыз. Эсингде болсун, Сла-ва, унутма: «сени таурухунгдан» сора, джукъ эштилмей-ди школда. Сени уа, Гриша, комсомолдан чыгъарлыкы-быз. Джыйылыуда сегизинчи класс бары да разы бол-гъандыла анга.. Ангыладынгмы?—деди директор.

— Юсуф, ангыладынгмы?—деб сорду Азрет. Юсуф «Кечигиз мени!»,деб, ауазы кыалтырай, джылады.

— Кыруу менден тилеме да кечмеклик, джыйылыб тур-гъан тенглериинген, анангдан, устазларынгдан тиле...

Джыйылыу чачылгъандан сора Юсуфну анасы ди-ректоргъа:

— Хар кюн сайын былай этиб тура эсегиз а, башы гъызда тирмен айланады,—дегенинде, ол да анга:

— Аны уа сизге юретирик небиз барды, сиз иги би-лесиз, алты сабийни ёсдюргенсиз. Кёресиз, ма былай кюрешиб турабыз... Не этериксе: ол бизни борчубузду,—деди ашыра чыгыб. Леонид Егорович ызына кыайтыб келс Азретге:

— Докладны хазырлагъанмысыз?—деб сорду.

— Хо. Бюгюн ингирде алты сагъатда окъурукъма кинону алы бла.

— Адамла кёб келге эдиле?!

— Эл биледи, Леонид Егорович, джыйыллыкыдыла.

Директор, унутханын эсине тюшюралмай кыйналгъан-ча, мангылайын джыйыра:

— Кыалай эди докладыгызны аты?—деб сорду. Сора терслигинден джунчугъанча:—Нени да унутдур-лукъдула бу сабийле,—деди.

— «Дин эм урунуу»,—деди Азрет..

Экинчи кюн дерследен сора Азрет Славаны чакъырыб ушакъ этди:

— Слава, сени ёмюрюнгде «Не ючюн окъуйма» деб кёлюнге келгенмиди?

— Келгенди. Билим алыргъа.

— Тюз айтаса. Билим алыб, усталыкъгъа юрениб, адамла ишлеген этедиле. Хар адамны бек талпыгъан, суюген иши болады. Сени уа бек суюгенинг къайсы иши?

— Мен шофер болургъа сюеме,—деди Слава, къууангандан кёзлери джана.

— Сегиз классны бошамай, шофер болалмазлыгъыны билемисе? Дагъыда айтырым: иги шоферла да, аманла да боладыла. Алай болса да, кёбюсю игидиле; адамны кёбю тартхан джанына къошулургъа керексе.

Слава башын силкиди. Азрет сёзлерин чегиб, юзюлген джеринден джалгъаб башлады:

— Иги окъургъа керекди. Иги окъуяллыкъ эсен, джай, бош заманынгда, мен сени машинаны джюрютюрге юретирге айтама...

— Барысы да алай айтыб, артда сан этмей къоядыла.

— Мен айгханымы этерикме, чырт да къоркъма. Петр Ивановичге (школну шофёруду) айтыб, мен ол ишни джарашдырырма, сен иги окъургъа айт ансы.

— Иги окъургъа, халими иги этерге сёз береме,—деди Слава, къууанч тыбырлы болуб.

— Алдасанг а?

— Алдарыкъ тюлме, Азрет Магометович.

— Алай эсе, келишдик,—деди Азрет. Ол кюнден башлаб Азрет Слагагъа машинаны юсюнден хапар айта, шофёр бла бирге олтуруб, машинаны хар бир заты неге керек болгъанын, къалай ишлегенин айыртыб баш-

лады. Устазла — Хасан Исмаилович бла Леонид Егоровичден кьалгъанла — Славаны «тюзеллигинден» кьол джуугъан эдиле. Азрет а, сёзюне кертти болур ючюн, кёб кечелени сагъыш этиб, дневниги джабылмагъанды... Славаны кьууаныб, игиден-иги окъугъанын кёрген сохтала, бир бирлерине тырмашыб, алтынчы класс кирсизликде, окъууда да биринчи орунну алыб тургъанлы тёрт ай болду.. «Къыйын» сабийле бла ишлеген адамны иши, башлагъан заманындан эсе, кьаст этиб кюрешген заманынгы ахырына деричин элтген къыйын кёрюнеди, не ючюн десенг, хар сохтаны тюрленмезлик заты — иги окъургъа тырмашыуу — болургъа керекди. Ол затны таймаздан джакълаб, окъуучулагъа юлгю кёргюзтюб турургъа керек бола эди.

Азрет ишлеген кёзююнде кёб затха тюшондю. Барысындан да бек ол директорну тирилигине, талай ишни тутуб, бирин да джарсытмай толтургъанына сейирсине эди. Бир джолда, окъууну юсюнден сёлеше келиб, директор, айтырын айтыб бошаб, Азретге: «Ангыламагъан затыгъыз бар эсе, соругъуз,» — дегенинде, Азрет айтды:

— Джангыз бир сорлугъум барды.

— Соругъуз.

— Билемисиз.. Мен сейирсиниб турама... ол кьадар ишни биргелей тындырыр ючюн, аллай бир кьарыу сизге кьайдан табылады?

Леонид Егорович, сюйюмлю ышара, ёрге туруб:

— Кьайдан табыладымы дейсиз? — деб сорду. Азрет джукъ айтмады.

— Мен школда ишлегенли джыйырма джыл болады, — деди Леонид Егорович. — Ол джылланы ичинде кьууанч да, бушуу да болгъанды. Алай а мени эселеге-

ним: арт кёзюуде джыл-джылдан къарыусузуракъ болуб барама, деб кёлюме алай келеди.

Азрет директорну къошакъсызлыгына сейирсинди.

— Огъай, Леонид Егорович, сиз айтханча тюлдю Сизге къарыу кюнден-кюнге къошулуб барады, ол хар кимге де белгилиди.

— Айырама, Азрет Магометович, кёлююздегини.. Джаш заманымда адамладан «заманым джокъду» деген сёзю эшитсем, сейирсинген этиучен эдим: «къалай болмайды бош заманы?» деб. Тюзюн айтсам, алагъа сукъланган этиучен эдим: «Иги сагъан, болгъан заманынги алырча бир иши болур эди!» деб. Энди уа, кёресиз, заманыбызны хартакъыйкъасы багъалы болгъанын. Сизни да болмаз бош заманыгъыз?

— Болады, Леонид Егорович.

— Ненча сагъатны джукълайсыз кече?

— Бир-бирде джети сагъат, бир-бирде уа төрт-беш сагъат.

— Не этесиз да кечени кече узуну?

— Дневник джазама. эртденблагъа планла.. иш кёбдю,—деди Азрет.

— Алай бла адам сакъат боллукъду, заманында джатмаса. Сиз, окъургъа киргинчи, ишигиз кыйын боллугъун биле болмаз эдигиз. Сабийлени дауурлары да шашдырлыкъдыла бир-бир къарыусуз адамын.. Кёб адам къойгъанды устазлыкъ ишин, тезалмай.. Алай болса да, артда юрениб къаласа, къоркъмагъыз.

— Мен къоркъмайма, быллай коллективде къоркъаргъа джарамайды: хар бири бирер акъыл сёз юретеди, кёллендиреди. Эки къат иги ишлерге кюрешеме. Юйге, анама не къадар тансыкъ болуб барсам да, сабийлени джарыкъ тауушлары кёулагъымдан кетмей, ызыма къайтырыма ашыгъыб къалама,—деди Азрет.

Бусагъатда аны кёзюне биринчи кюнледе ишлегени кё рюндю.

...Баш кюн эди. Азрет, сабийлени линейкагъа тизал-май, аланы кёбюсю чегетге къачыб кетген эдиле. Аны ючюн Леонид Егорович Азретге къаты урушхан эди. Вера Васильевна, табигъат билимден окъутхан устаз. Азретни мишаууракъча кёрюб, кёлюн джазар муратда:

— Къыйналмагъыз, ол кишини махтамайды. «Мын-дан иги ишлеяллыкъ болмаз,» деб тюнгюлсе, ол заман-да айтады адамгъа «иги ишлейди» деб. Алайды адети. Иги адамды,—дегенинде, Азрет, Вера Васильевнагъа джү-мушакъ къарамын союзоб:

— Кимди анга аман деген? Сабийле айтханымы эт-меселе, мени нетерслигим барды?—деди. Вера Васильев-на, Азретни кёлкъалды тюрсюнюнден кёзюн алаалмай: «Этерикдиле айтханыгъызыны. Бюгюн этмеселе—тамбла этерле!» деб кёллендирген эди. Энди уа кёресе: къаллай тюрлениуле болгъандыла! Былайда ишлеген юч джылны ичине аны сыйы ёсдю, биргесине ишлеген нё-герлери анга ышандыла: парторганизацияны секретары боллугъуна бирден разылыкъларын билдирдиле. Джащ коммунист аланы ышаныуларын бюсюреу бла тол-турады. Урунуу книжкасына юч кере бюсюреу джазыл-гъанды. Тынгысыз джюрек башланган ишни ахырына джетдирмей къоймайды.

Къонгурау тауушну эштиб, Азрет:

— Энди айтыргъыз джокъ эсе, мен кетер эдим: дерслеге кириб тынгыларым келеди классымда,—деди.

— Огъай, джокъду. Дерследе олтуруб тынгыла-гъаныгъыз азды—иги тинтигиз, дерсни къарыусуз джа-нын устазгъа айтыгъыз, ансы, сабийле айтханларына сыйымасала да, «эки» дейдиле да тохтайдыла. Ол джанына, тилейме, иги эс бёлюнсюн.

Апрелни сегизинде ингирде джети сагъатда педсовет джыйылды.

Воспитателле да, устазла да отуз эки адам эдиле. Алгъы бурун сёз орус тил бла литературадан окъутхан устазгъа берилди. Елена Алексеевна тетрадына къараб айтды:

— Мен кесими ишими юсюнден айтайым. Къарыусуз сохталаны саны сегизди... Кёбюсюне дерслерин этмей келедиле, заман а азды, кесигиз билесиз, дерсе не этерге болдугъун. Воспитателлеге сорсанг а: «Тюнене уа этген эли дерсин, билмейме» дейдиле да къоядыла...

Елена Алексеевна сёлешиб бошагъанында, директор сорду:

— Сегиз къарыусуз сохта барды дейсиз сиз окъутхан юч классда. Бир айтыгъыз, нек къарыусуздула? Не бла болушхансыз сиз алагъа?

— Бир ийыкъда юч кере дерследеи сора (таб тыушген кёзюуде уа дерслеге дери да) хаман кюрешгенлей турама,—деди устаз.

Немча тилден окъутхан устаз, Мария Павловна, джаш къызчыкъ, былай айтды:

— Мен ишлегенли (ишлегенли эки джыл тюгел болмайды) бир кюнюм адамыча «тынчлыкълы» кетди деб билалмайма. Дерсге кирирге къоркъгъанлай, дерслен чыкъсанг а—джашаугъа къууанырынг да келмей, килерим алай бла барадыла...

— Энди уа не болду? Румянцев дей эдигиз да, аны, сау болсун Азрет Магометович, «бойсундургъан» эди. Энди уа кимден тарыгъасыз?—деб сорду Хасан Исмаилович.

— Къуру Румянцевдемиди иш, Хасан Исмаилович? Биринден къалса—бири. Энтда Масленников башлагъанлы... Азрет Магометович да кесини классы иги болса, къу-

чапады, башхаланы уа кѳрмейди, болушмайды...—деди Мария Павловна, кѳлкѳалды кѳзлерин Азретге сюзе.

— Устазла «сабийле дауур этедиле» деб тарыкѳсала, кѳыйналгѳан этесе, бир бирледе уа кюллюгюнг келеди. Сагѳыш этигиз, не ючюн дауур болады дерследе? Биринчиси, дерс кереклисича бармай, сабийле эриксе-ле. Экинчиси, сабийле устазны «кѳарыусузлугѳун» та-нысала. Аллай халатла болмаз ючюн а, устаз айтха-чын-дан бир чыкны да таймазгѳа кереди. Не бек кѳый-ын болса да, кѳб кюрешсе эки-юч ай болсун! Андан ары «тынчлыкѳлы ишлерини сагѳышын этмейдиле. Устаз сохталагѳа айтханын этдиралмаса, не сѳз барды, окѳуу-чула терен билним кѳайгѳылы болмайдыла, ойнар кѳай-гѳыдадыла ала. Тюз айтады Мария Павловна, болу-шургѳа, юретирге керекди. Мындан ары тѳыйыншдысѳа этейик,—деди Алий Ахматович, физикадан дерс берген устаз. Азретге кѳзюу джетгенинде, ол, гузаба ѳрге туруб, сѳзлерин кѳызыу-кѳызыу ычхындырды:

— Мен не айтыргѳа боллукѳма, джолдашла? Кес-гиз кѳресиз мени классымда болумну. Окѳуу четвертин аягѳына кишини «экиси» джокѳду, алай а окѳуучула-ны кѳбюсюню андан да иги окѳургѳа мадарлары бол-гѳаны белгилиди. Ма, аны ючюн кюреширге керекди, ма олду бизни биринчи кѳарыусузлугѳубуз эмда баш борчубуз. Талай дерсге киргенме. Устазланы кѳбюсю-джанын-кѳанын аямай ишлейди. Бек кѳууанама, кѳара-санг а... Бюгюн историягѳа кирген эдим да, бир кѳауум са-бийле устазны айтханын алдыла демеклик бек кѳыйынды. Мен не билеме? Атасы-анасы да юч джылны воспитатель болуб ишлейме, ол себебден, юретген меннге юретсин, алай а, кѳлюне келгенни адам айтыргѳа тѳыйыншдыды. Менден кѳллери кѳалады. Мария Павловна, сизни айт-ханыгѳызны кѳбюсю тюздю. Мен болушур джер бар эсе,

айтыгъыз, болушмасам—«хо», эслемеген затларым кёб болурла... айтыгъыз, айырыгъыз заманында, билгенибизча, бирлешиб тюзетирбиз, ансы бош кёлкълдыла къорасынла... Къайсы бирин кёралайым? Къуру Румянцев огъуна сылхыр этерикди мени кибики башын—эс-леялмагъанымы кечигиз. Ахырында айтырым. Бир-бир устазланы быллай кылыкълары барды: «эки» саладыла да кёллерин кенгдиредиле, ала атайпысны воспитателлеге теджейдиле. «Не ючюн алгъанды экини?»—деб сорсанг—«Воспитатель дерслеге кереклисича хазырмагъанды» деб—сылтаулары олду. Багъалы устазла! Бир-бирде ол алай да болур, алай а айыргъа керекбиз: ариу халиде ёсдюрюу бла окъуу байламлыдыла «Экилени» асыры кёб «джюздюргенден» багъаны сохтаны ёсдюрюу магъанасы болмай-кълалгъанды. Аны барыбыз да билебиз, алыб къарасакъ а—ишибиз билимбизден кери кетгенди. Мындан ары барыбыз да къадалыб, бу джанына тыйыншлысыча эс бёлейик,—деб Азрет олтурду.

— Барыгъыз да ариу сёзле айтыргъа чемерсиз,—деб башлады сёзюн Леопид Егорович,—къарайма да, тарыкъмагъан адам кёрмейме. Биз сабийле бла адамыча ишлесек, «тарыгъыуларыбызны үнутурукъ болур эдик? Сабийле бла магъаналы ушакъла бек аз бардырыладыла. Халкъ бла ишлей билмейбиз, аллай затха кёллюбюз тынчлыкълы болалмайды. Не уа, барыгъыз билгенча,—коммунист ёсюуню тамалы школда къуралыб башлады... ол джанына да, Азрет Магометович, кереклисича эсибизни бёлюрге керекбиз. Воспитателле! Бош тарыгъасыз. Сизсиз сабийлеге ата-аналыкъ этерик: къралышаныб, аланы кьолугъузгъа берген эсе—нечик болалмайсыз ата-ана?

— Анасыны эки-юч сабийи барды, бизде уа—къыркъ-

гъа джууукъдула. Къайсы бирине этдиралгъын айтханынгы?—деди орнундан Антонина Григорьевна, сегизинчи классны воспитатели, субай, къаракъаш кызычыкъ, джити бурунчугъун ёхтемирек кёлтюре. Директор аны таба айланыб, юзюлген сёзюн джалгъады:

— Тюз айтасыз, ананы экиси-ючюсю болады, алай а ишине тамам кёлю бла сингнген воспитатель ёмюрде сабийленн санына къарарыкъ тюлдю: ала мардаларындан чыкъмай ёсселе, бир адамча болуб къаладыла. Орус халкъ: «Табхан тюлдю ана, ёсдюргенди ана», деб тюз айтады. Сабийни тюз ёсдюргенден сыйлы иш бармыды? «Биз билмеген не барды?» деб ёхтемсинмегиз. Педагогика илму къалынды, теренди, байды. Джангы джолла излеялмагъан адамгъа аны тенгизинде джюзмеклик бек кыйынды. Сёз джокъду, кёб джылны ишлеген кёбню кёре болур. Алай а, бир къауумланы сынгар джыл ишлегени бир-бирлени талай джылларын тутады. Мен аны кесим джашауда сынагъанма. Ишлей эсенг, адамыча ишле, ишлемей эсенг—къой. Дагъыда «окъуучулары орунларында экинчи джылгъа къояргъа мадар джокъду»—деб, билимлерин да кереклисича тинтмегенлей, кёчюрюб барыудан магъана джокъду. «Орнунда къойма» дей эсе, ол санга джукъ да билмегенлей кёчюрюб бар» демейди. «Терен билим бер, къарыуунгу, амалынгы аямай кюрешсенг, окъуучуну орнунда къалдырмазгъа джол барды»—дейди. Аны эсибизге къаты салайыкъ—мындан ары ишибиз асхамасын!

Директор олтургъандан сора, ахыр сёз завучха берилди.

Завуч, тамагъын арыта, кёк тышлы тетрады ача келиб, тёртюнчю четвертге хыйсабланы окъугъанында, педсовет джабылды.

ОНБЕШИНЧИ БАШЫ

Азрет ишден чыгыб, юйге тебрегенинде, клубну алында адамланы басыныб тургъанларын эслеб, ызына къайтды. Билдириу къагъытда былай джазыла эди:

«Бюгюн ингирде, сагъат джетиде, Ч. Хасанны ишине джамагъат сюд къарарыкъды».

Хасанны атын окъугъанында, Азрет суу къуярыкъ болду... «Аха!» Энтда Хасан... Сабийле атасыз ёседиле.. Сагъышы-къайгъысы джокъду ол адамны, ичиб, керпеслениб айлангандан сора.. Ай хариб а?!» Азретни эси кёб джерлеге джетди. Джол джанда кызыл къанджалбаш, тёртгюл юйчюкню Азрет иги биле эди. Хасанны юч сабийи барды: бир кызычыгъы бла эки джашчыгъы. Абадан джашчыгъы, юйлеринден джюрюб, интернатда окъуй эди. Джашчыкъ аллында тырмашыб, иги окъуб тебрегениликге, ол кёбге созулмады—халиси бузулду, окъууу «таркъайды». Устазла талай джолда анасын чакъырыб сабийни тюрленнгенини себебин сорсала, Зубайда, кёзлерин мишаууракъ сюзюб: «Кёрюрбюз, къаруубузну аямазбыз»,—деучен эди. Бир кюн Хасан Исмаилович Азретни чакъырыб (Азрет тамада воспитатель болуб ишлейди) Хасанны юй болумундан, сабийлери къалай ёсгенлеринден хапар билирге керек болгъанын айтды. Хасан зоотехник болуб ишлейди. Ингир сайын эсириб келиб, юйде къаугъа ачады. Сабийлери, аталарыны кызаргъан кёзлеринден къоркъуб, аналарыны ышыгъына къачханлыкъгъа, джандамырлыкъ мисхал чакълы бир да болмайды: Хасанны кёлу Зубайдагъа да джетеди. Быллай юйюрге сабий мусхамлы ёсерине не сёз барды!

— Не этейим? Элге чыкъмайыкъ дей да тур, тёз да тур... Сабийлеге да киши «ёксюз» демесин деб, кёб чы-

даб турдум... Энди уа, артыкъ да бек бу арт эки ийыкъны ичинде, кесине ушаш нёгерлери «Сен алкъын джашса: ой-ой-ой, сабийле табылырла, джашауунгу бузма!»—деб, терсине буруб кюрешгенле бютюн да бек аладыла,—деб Зубайда сёзюн бошагъанында, Азрет сорду:

— Сиз анга тюбегенли алай этибми турады?

— Огъай, аллында уа «юйюм-кюнюм барды» деб, оноуун этиб, сабийлеге да эс бёлюб джюрюучен эди, энди тюрлениб къалды ансы..

Бир кесекни сагъыш этиб туруб, Зубайда дагъыда къошду:

— Да, ма, сёз ючюн, алгъан айлыгъындан беш-он сомдан сора джукъ кёргюзтмейди юйге—джоюб къояды.

— Аллай бир ачханы къайры джояды сора?

— Ичмесе, кюню кеч болмайды. Айлыкъ джалын алгъынчы борч-къарч этиб ичеди да, айлыгъын саулай борчуна тёлейди.—Зубайда, Азретге «ичгисиниб» айтхан сёзлерине сокъуранганча, къошду:—Мен сеннге ичгисиниб айтама, кишиге чыкъмасын, марджа, джашаулу болгъун!

«Кёремисе аны? Быллай бир азабны чегиб, дагъыда ийлыгъыргъа кюрешеди. Ай, джарлы анала!»

Азрет бу юйдегини юсюнден кёб ойлашыб, Зубайданы джазыкъсыныб, кёлюне былай келген эди: «Ийлыгъыргъа кюрешеди—энтда аны бла джашаргъа умуту болур дейме?!» Юйюрню чачыллыгъына ажимсыз болуб, юй болумуну юсюнден Хасан Исмаиловичге айтханында, ол Азретге:

— Азрет Магометович, ала айырылаллыкъ болмазла, эшта? Ол экиси аляпий ойнагъанлы, ма тёрт джыл болады, биллигинг джокъду...—деди.

— Сора, аляпий оюн къачан бошаллыкъды, муну аягъы джокъмуду?

Хасан Исмаилович, башын сол имбашына дженгдириб, кёзюн чыракъ ие, ышарыб сорду:

— Энди, ала бирге джашаялмазла демби турасыз?

— Қыайдам, кыйынды айтыргъа.. Мени сарытын а, ышаныу бек азды...—деген эди Азрет. Ол заманда Хасан Исмаилович, эки кёолун сыртына чалышдыра, кеси кесине айтханча:

— Қыатын кыйгъан да бек уллу беишди. Ол бетсизликди—биреуну джашауун бузмакълыкъ. Қыаты эсгертирге керекди аллай «айдек уланлагъа!» Хар бир адам ата болгъандан сора, аталыкъ сыйын тутсун! Хасанни джамагъат тюзетирикди, тюзетмей амалы джокъду,—деб, туб эрнин къабхан эди.

Была барысы да Азретни кёзюне кёрюнюб, клубну аллындан тебдирмейин тохтадыла...

Адамдан тыкъ толгъан клубда сюд ишин башлады. Зубайда айтырын айтыб бошагъандан сора, Хасанга сёз берилди:

— Мени терслигим барды деб билалмайма,—деди ол.—Быллай бир ауузуна алыб айланырча, не хатам бар эсе да?.. Мен да бир юй джашагъанча джашай шойма да? Алай а, не джашыруу, ол уртлагъанчыгъым артыгъыракъчыкъды ансы.

Хасан столну тегерегинде олтуруб тургъанлагъа сымарлаб къарады:—Башха мен айтыр зат джокъду.

Леонид Егорович хыны ышарыб:

— Кесинги ангыламагъанчыкъча этме. Бир юй джашагъанча джашай эсенг, биле болурса. Нек сюелиб тураса халкъны аллында? Қим эркинлик бергенди сеннге тиширыуға кёолунгу кёлтюрюрге? Сен сабийлени аталарыса—ала сени кёолунга къараб турадыла. Сен, мен, кьарт болуб, кьаралға хайырыбыз да джугьарға болур, ала уа коммунизмни ишлерик адамладыла. Аны юсюн-

ден сагъыш этгенмисе? Сабийлеринги аллындан къалай ёсдюрсенг, артлары алай боллукъду,—деди.

— Леонид Егорович, мени атам большевик болгъан-ды, мен кесим да къралымдан къарыууму аямайма; малланы сынгар бирин да чарпытмай, джыл сайын джазгъа чыгъарама. Сабийле уа окъусунла, алларында джоллары кенг, ким огъай дейди?

— Сен махтаулу ишлегенинге бютеу эл шагъатды, алай а, не келсиң, сыйсыз ишинги ким махтар? Эсириб келиб, юй бийченги къоркъутханынг бламы тартаса башынга сый? Сабийле окъусунла дейсе. Тюзсе. Айтханынг бла этгенинг а—башхады. Сабийле окъуб, билим алыб, тюз ёсер ючюн, ата-ана джылыу, юйюр алагъа керекмиди?

— Керекди...—деди Хасан.

— Да нек чачаса да юйюнгю, сау къаллыкъ?

— Чачмайма, кеси чачылады.

— Огъай, Хасан аны уа алдайса. Дюрген джашлыкъдан а чыкъгъанса. Ичгини къояргъа уа дарман кесинг таб!—деди Леонид Егорович. Талай адам чыгъыб, Хасаннга «ирнят» бердиле. Ол, түруб, «къатылыгъын» къаушатхан джамагъатдан кечмеклик тиледи. Бир кесекден Азрет, къызыу атлаб, джыйылгъанланы алларына чыкъды:

— Былайда джыйылгъанла барыгъыз да менден акъыллысыз, сёзюм джожу—мен юретирик зат болмаз. Алай а кёлюме келгенни айтыргъа эркинлик беригиз. Не джашыруу, Хасанны орнуна, биз уялабыз: бедишлик ишди ма бу иш! Хар сабийни ёсюб башлагъаны юдегиде болады. Былай юдегиде сабийле къалай ёсерикдиле? Бютеу совет халкъ бирлешген кючу бла коммунизм ишлерге таукел къадалгъан заманда быллай ишлеге сууукъ къараргъа джарамайды. Бу «ауруу» бизни мил-

летде тамырланыб барады: аны бла таймаздан къаты кюрешни бардырыгъа керекди — ёмюрде аты айтылмасын!!! Биз бир аууздан сюзе тургъан иш—бизни бети-бизде къара тамгъады. Былайда орунларындан: «Биреу-ню энчи ишине нек къатышасыз?» деб къычыргъанла бардыла. Бир-эки адам. Алай айтханланы эслеринде болсун: биз кишини энчи ишине къатышмайбыз, джашауубузну джоругъун бузгъанланы айгъакълайбыз. Бизни джашауубузну джоругъу алайды: «Биреулен—барысы ючюн, барысы да—биреулен ючюн». Джыйылгъан джамагъатдан, сюдде сынгар бир тилерим барды: чачмагъыз, ёксюз этмегиз бу алапат сабийчиклени, аладыла коммунизмни къуарыкъла эм анда джашарыкъла.

Азрет сёлешиб бошагъанлай, элде къартланы бири: Къасбот чыгъыб:

— Джашла, айыб этмегиз алай айтханыма, джумушакъ джеригиз бла къоз сындыра айлана кёреме. Азкёб джашай эсем да, кесигиз билигиз—юйдеги чалмандан чыкъгъанды. Джашагъан джылларым ма бюгюнюм бир кюнюне къор болсунла. Кёремисиэ, белим муккур болгъанды. Силти хызенча, джырмачларыбыз салыныб, баджеш чабырладан, бедекли гаможладан айырылалмагъан джылларымы ма бюгюнча билеме. Тюз айтады Азрет, сау къаллыкъ, бусагъатда сабийни ёсдюрген къара эмгекди. Джетген тайхарча, ала кеслери алларына ёсалмазла; джашауубуз къалай излей эсе, ма алай ёсдюрюгюз. Джангылмагъан сан бир адам бола болур: джангылгъанны адамла тюзетген этедиле, кеси тюзелалса уа—артыкъ да ашхы!!! Была экиси да джаш адамладыла—алкъын джашаулары алларынады. Кеслерини сёзлерине кёре, былагъа джамагъат айтырын айтыр, алай а юй чачылмасын,—деди.

— Хар чыгъыб сёлешген «юй чачылмасын» дейди.

Хасан элде айтылыб тургъан махтаулу ишчиди, халкъ аны тюзеллигин сюйюб айтады алай. Мени айтырым да олду, джолдашла,—деди Хасан Исмаилович. Джыйылгъан халкъ: «энди айыбы чыкъса, ишин халкъ сюдге берирге» деген бегимде тохташды.

Леонид Егорович ахыр сёзюнде Хасаннга былай айтды:

— Эсле, Хасан! Сен сабийлерингден айырылгъанлыгъынга, ала ёксюз боллукъ тюлдюле: бизни къралда киши ёксюзлюкню чекмейди. Аны кесинг кёресе, бизни школда огъуна. Айырылсанг, кесинге табсызды: джашауунгу бузарыкъса, артдан ёкюнмез ючюн, сеннге джамагъат ма бусагъатда эсгертеди. «Баш-тёш бола барырла»—демейди, эл сеннге ышанган этеди, Халкъны джумушакъ иннети—уллу сыйыды сеннге. Унутма аны!

Адамла эшик аллына кююлдула. Азрет клубну аллында, къайын терекни тюбюнде Сапарны эслеб, кёзлерине ийнанмай, къаты кысыб ачыб, ишексиз болгъанында, «Сапар!» деб кычырды. Тенгле къаты кючакълашдыла.

— Къайдан чыкъдың? Къачан келдинг? Кёб сакъладыңмы?

, — Юйюнгде табмагъанымда, клубда болурса деб келген эдим. Олтуруб тургъанынгы эследим, дагъыда, чакъырыргъа табсызыракъ кёрюб кюйгъан эдим,—деди Сапар, кёзлери джилтинлеца джана.

— Хар кюн сайын бир чурум чыгъады...—деди Азрет, юйге киргенден сора.—Олтур!—Азрет кеси орунду къыгъа олтуруб, Сапаргъа столну къатында джумушакъ таянчакъ шиндикни теджеди.

— Хапар айт, ёмюрге акъылымда джокъ эди сен бер келликсе деб.

— Сен айт хапар, мен не айтайым? Тюенене кече юйде кялыб, бюгюн сеннге келе турама,—деди Сапар.

— Юйде барысы да тынч болурла?

— Тынчдыла. Сейирди! Юйде джашагъан—сен, хапар соргъан да сенсе.. «Кёбден бери кёрюнмейди»,—деб, Байдымат да къайгъы эгиб тура эди.. Унутуб къоя болурса дейме юйню?..

— Да мен сенден азмы болама юйде, джууугъум?

— Меннге неге эришесе? Мени ишим башхады: джер-суу кёре айланган адам бла кесинги тенг кялай этесе?—деб, Сапар, баш бармагъы бла кёкюрегине тюрте, ышарды. Азретни кюлкю алыб, тенгини имбашындан къагъа:

— Ой, сени огъесе! Биягъы сабий кылыкъларынг тура кёреме!.. «Кёб айланама» дейсе да, Ходжа айтханлай, «алай кёб айлансанг, бизни элде да бир кёрюнюр эдинг.»

— Огъай, Азрет, анангы хамешиisine дамы тансыкъ болмагъанса?

— Болгъанма, ант этдирир, барыргъа заманым джокъду ансы.

— Табарыкъса заман... Роза да кыыл чайнай эди..

— Къайда кёрдюнг аны уа?

— Сен кёрмегенмисе?

— Ишлегенли бери къуру беш-алты джолда кёргенме.

— Суймей кёреме сен аны. Ол иги кыызчыкъны гюнахына бош кирген кёре эдим! Хунтунгу таныгъанлай, ийнан, хомпачха миндирликди.

— Миндирмеге къой. Атабыз да сёлешмей турады сау джыйырма джылны, анга тёзген, Розагъа да тёзерге кюреширбиз,—деб джууаб берди Азрет тенгини чамына. Сапар стол юсюнден кялын тетрадни алыб, ичин ача:

— Алан, энгда назму джазгъанынгы къойгъан болмазса дейме? — деб сорду:

Ышаныудан тюнгюлюб,
Унутхан болурмуса?
Джюрегингден атымы
Къурутхан болурмуса?
Тюбсюз кёлдю суюмеклик —
Унутургъа джарамаз ..

— Аламатды да бу ! Поэтле къуру «суюмеклик» деб турсала, адамлагъа юлгю ким кёргюзюрюкдю? Джангы зат ачаргъа керекди!!! Алай а сеннге ол «ауруу» сингнгенди да, кёлюнгдегин тышына тёмесенг, тынчлыкъ табала болмазса?

Азретни джасдыкъгъа таяныб, башын къолу бла тутуб тургъанын эслегенлей, ышарыудан джарыб тургъан бети эрлай хыны тюрсюннге кёчюб, сорду:

— Не болгъанды, Азрет? Башынгмы ауруйдү?

Азрет джууаб орнугна джан хурджунундан эки бюкленнген конвертни чыгъарды

— Ма, окъу. Пачаны да кёлю къалады, юй бийчеси джашчыкъ табханды.

Сапар окъургъа къадалды. Бир кесекден ичинден окъугъанны кёюб, Азретге айланыб ышара:
«...Биз бир бирибизни кёрмегенли уллу тюрлениуле болгъандыла.. Бизге да Валерий Быковский космосха учхан кюн бир джан кёшулгъанды. Атына да Валерий атагъанбыз.. Сени бош заманынг асламыракъ болургъа керекди—нечик келалмайса? Бек ашыгъыб сакълайбыз. Розагъа бизден салам айт. Эсен бол!»—деб окъуду. Сапар письмону Азретге узата:

— Къачан юйленнгенди ол, сора? Сен бармы эдинг тоюнда?—деб сорду. Азрет башын силкди.

— Биз къарт болгъанбыз, Сапар, дуня заманында башына иш этгенди,—деди Азрет ышарыб.

— Мен бек сейирсинеме, сау юч джылны тышында айлаңыб, джамалмай тургъанынга. Мен болсам...

Азрет тенгини аузуна чаба, сорду:

— Алан, къояйкычы бу къургъакъ сёзлени. Не эте айланаса?

— Не этерикме этиб? Бошайма окъуб.. Беш кюннге эркинлик алыб келген эдим юйге...

— Энди къайда ишлериксе да, окъуб бошасанг?

— Ой-ой-ой! Джер азмыды? Агъач болгъан джерде ишлерикбиз барыбыз да... Олег да колхозда агроном болуб ишлейди. Пономарёв Иван, эсингдемиди, механикди. Кёресе, бирерибиз бирер джерде. Сен сабийле бла ишлерге сюесе, мен агъач уста болама, Олег — агроном, Иван — механик... Барыбыз да насыбыбызны кесибишни ишибизден табаргъа умут этебиз. Къысхача айтыргъа, сюйген ишингде адамыча урунсанг, насыбха джол ачхан къыйын тюлдю.. Аны юсюнден артда сёлеширбиз, джат — эртденбла алты сагъатда туралмазса... үнүтүб къоя эдим... Розаны къачан келтиребиз?

— Билмейме не айтыргъа да.

— Нек билмейсе? Бир да къурусса да, джылы шхууур этер.

— Шхууур амалтын юйленнгенни уа билмейме.. ёзге...

— Тохта-тохта, кызма! Бери ал да кел, бир школда ишлерсиз...

— Быйылдан сора кетерге деб турама былайдан.. Къайдам? Сен айтханны да барды магъанасы; окъуу джылны аягъына ишни бир джанына этерге керекди.

— Къачан этсегиз да, билдирмей къоймагъыз, эштмедим декегиз! Биягъы мен джырылдаб джетерме...

Азрет джатхандан сора, (Сапар аны кьоймай джагдыргъан эди) Сапар стол юсюнде китаблагъа къарай кетиб, кьолуна Азретни дневниги тюшдю. Анда ол кесини ишини юсюнден джаза эди.

«... Класс—кыйын классды. Ишни эбине тюшюб, сабий коллектив кьураргъа керекди. Неден башласын экен адам? Билмейме. Дунияны башында билмегенден аман болурму?»..

«Джашчыкъла эртденбла турургъа эринген этедиле. Къыджырагъан бла чотум боллукъ тюлдю, билеме... Солдат болургъа суймегени джокъду! Алай а «солдаг болур ючюн, уянганлай, орундан секириб туруб, зарядкагъа чабаргъа керекди» деб кьойгъанлыгъынга, тургъузаллыкъ тюлсе... Тюз, терс эсе да билмейме, бир лагъым табдым: эм артха ким турса—ол дежурный боллукъду. Бир-эки адам артха къалмай болмайды, полну ала джууадыла. Алай бла дженгил турургъа юренселе, арта «экиле» алгъанлагъа джуудурургъа да боллукъду... Бир-бир устазла аны терсге санайдыла. (урунуу сыйды, кылыкъ этген сабийге ишлетсенг, ол ишни эрши кёрюрге боллукъду).

Леонид Егоровични уа акъылы башха тюрлюдю: «Биз кылыкъ этгенни ишлетгенликге, аны ючюн урунуу эрши кёрлюк тюрлюле, сабийле юренген этерикдиле.»

Макаренко колонистлерине джатхананы джуудуруб тургъанды. «...Устазла барысы да Румянцевден тарыгъадыла. Хасан Исмаилович бла Леонид Егоровични айтханларына кёре, «тюзелмезлик сохта джокъду. Ол тюздю. Алай а, сабийни психикасын билиб, аны джюрегине джол табмакълыкъ кыйын затланы бириди: ишни башлаб, къарыуунг, тёзюмюнг джетмей къалыргъа боллукъду.

Людмила Ивановна: «Бош кюрешесиз, анга ариу-

лукъ джарашмайды. Бир-эки «оюнла кѣргюзтсе, бил-ирсиз»,—дейди. Ол сѣзюне разы тюлме. Былайлай бар-са, школдан чыкъса да кишини онгдурлукъ тюлдү: бу-зукъ чыгъарыкъ болса, Слава адежге тартылмай къал-майды...

Биринчи кере кесине энчи сѣлешдим. Шофер болур-гъа талпыйды. «Машинаны джюрютюрге юретирме» деб, сѣз бергенме. Билмейме, окъууу иги боллукъмуду экен? Людмила Ивановна алай айтады: «Воспитателни иши аллай ишди: кесинги ишинг хайыр бергени бла къалгъанын (къралгъа джараулу адамланы ёсдюрюуню юсюнден айтады) онбеш-джыйырма джылдан сора бил-ликсе». Сора, хайыр келтирирге суйген адам сохтаны не джаны бла да школдан джашаугъа хазырлаб чыгъа-рыргъа борчлу болгъанын ким билмейди? Меннге: «Бош кюрешесиз Румянцев бла, нек дейди? Бу эки айтханы бир бирин тутмайдыла. (Румянцев не бек бездирсе да, кюрешни ахырына дери бардырыргъа керекди!)»..

«...Сабийле чегетде къайын суу алабыз деб, терекле-ни зее этиб тебрегендиге. Башчылыкъ этген Славады (менден джашыртын). Бюгюн аны машинагъа миндир-медим, юретген да этмедим. Сау кюнню мыдах болуё турду. Хата джокъду—экинчи джол воспитателни алдаял-мазлыгъын билир!»...

«Бюгюн ючюнчю классны сохталарын пионерге ал-гъан эдиле. Ингирде джата туруб, Зоя Азаматовна ке-либ тарыкъды: ёмюрде болмагъанды былай. Сабийле галстукларын тешмей джатадыла. Не этиб айтханымы этдиралмайма. Арыдым. «Нек тешмейсиз?» деб соргъа-нымда, джылары келиб бирчиги алгъа атлаб тиледи: «Азрет Магометович, буршу болса, итиу урурбуз...»

Къаллай уллу тюрлениудю быланы джашауларында галстук такъгъан! Бир джилтинни джылтырагъаны таны-

лады. Аны таймаздан ышырыб, сѣнгдюрмей, шынгкъарі этерге керекди! Сабий къууанч.. Андан ұллу игилик къайда? Игит да ачыуланмайса (не бек ачыу болса да) алагъа кѣлюнг бла! Галстуклары бла ол кюн джатаргъа эркинлик бердим...»

«Бюгюн Розагъа тюбедим. Ишин джаратмайды: къыйынды дейди. Мени ишим бла аныкъын (аны дерс бергенден сора не къайгысы барды?!) тенглештириб къарасанг, аны иши беш къатха тынчды. Тутхан ишинг не къадар къыйын болса, ол къадар аны бек сюесе. Нек-ди экен алай?»

«Сууукъ чабыб ауруб джатыб тура эдим. Эшик аллында сабий дауурланы эштиб, Фатимагъа «Кимледиле?» деб соргъанымда, ол меннге: «Биягъы Румянцев болгъан сабийни да ызындан тизиб, дерсге бармай, сизни кѣрюрге излейме деб кетерге унамайды»,—деди. «Ичгери ий»,—деб тиледим Фатимадан. Кирди. «Нек кетесиз дерслен?»—деб соргъанымда, иги кесекни да тынгылаб туруб, эринлери къалтырай: «Сиз асыры кѣб къалыб кетдигиз»—деди. «Тамбла барлыкъма»,—дегенimde, ийнанмады. «Иймеселе уа?»—деб, Фатимагъа къынгыр къарады. «Иймеселе да, туруб кетерикме»,—дедим.

— Дерсге кечикгенигиз ючюн а устазыгъыздан кечмеклик тилегиз. Болсунму? — Слава, джарыб, башын силкди. «Дженгил сау болугъуз!»—деб Фатимагъа да (анда терслик болгъанча) биягъынлай мангылайы бла къараб, акъырын чыкъды. Тансыкъ болгъанды юч кюнню ичине. Мен да аллайынма. Ариу айтханлыгъыма, терслигин кѣрсем, кечим салмайма. Мени аны ючюн аллай бир багъалата эсе да билмейме...»

Сапар Азретни дневнигинден айырылалмай не кѣб турса да, кѣзлери ачыб, джукъусу келиб, тентирей барыб, Азретни аягындан кирди...

Экинчи кюн кюнортада Азрет Сапарны ызына ашырды. Кёбден бери кёрмей тургъан тенгин ашыргъанында, Азретни юйюне барлыгъы келмей, бир кесек да сюелиб туруб, къакъракъ джолчукъ бла къабхакъ башына чыкъды. Талай кюнню джангур джаумай тургъанында, джер къургъакъсыб, пардүүча, кысты кысты атылгъанды. Былайдан къарасынг, эл саулай кёрюнеди. Школну къуршалаб, къурмашча чакъгъан шауешик хуммеллекча салыннганды. Ма Азретни сюйген къулагъы, былайгъа тихден джыяргъа кёб келиучен эди. Тартыг чырпыгъа къонуб тургъан чыбчыкъ сюрюу къартчыгъадан юркуюб, чегетни къалынына думп болду. Кёб заманланы нелери — чырпабаш тереклени къалын чапракъдан толгъан булчукълары — ёсюб келген джаш эменчиклени башларындан джангурну, джелни иймей, голлас джамчыча, салыннгандыла.

Кюнбетде, къайын талада, къозулары макъыра, къойла отлайдыла. Силтича саргъалгъан таланы гокка ханслары, аязчыкъ ургъан сайың, джаланнган къатапача, кёзюнгю алдайды. Кюнню булут басыб, бурмабаш чегетни джарымы къаралгъанды. Къалай ариуду табигъат! Джашаугъа къууат салады... Джашау къурамайды адамны, адам къурайды эмда тюрлендиреди аны сюйгенича. Дун-дунняны миллети бирлешиб, адам үлуну барысына да бирча файдасы джугъарча иш этселе — ма олду сейир джашау! Ол а рахатлыкъда болады. Мен ийнанама, бютеу дуняда аны боллугъуна! Адам джашауну иесиди, джюйюсханыды! Прогрессив инсанны рахатлыкъгъа тырмашуу ёмюрде да тохтарыкъ тюлдю — ол джашауну излемиди; джашауну уа киши тохта-талмайды. «Джашау тохтамайды», — деб шыбырдайдыла Азретни къургъакъсыгъан эринлери.

Дотдугев Хыйса

ДОРОГА МОЛОДОСТИ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Б. М. Узденов
Худ. редактор М. П. Бертник
Тех. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 8-XII-1971 г.

Подп. к печати 20-VI-1972 г.

Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 4,75.

Усл. п. л. 6,6. Уч.-изд. л. 5,94.

Заказ № 5837. Тираж 1500 экз.

БУ 92633. Цена 18 коп.

Карачаево-Черкесское
отделение

Ставропольского
книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47

